

Könyvek és könyvtárak államosítása Magyarországon (1949—1960)

HORVÁTH VIKTOR

A magyar könyvtárügy felszabadulás utáni történetének kezdeti évei a szakirodalomban ismertetést és értékelő elemzést nyertek¹, de a magyar társadalomban lezajlott folyamatok könyvtári vonatkozásai jórészt még feltáratlanok.

Ezek egyike a nemzeti tulajdonba került könyvek és könyvtárak története, amely három könyvtári intézmény: a volt Országos Könyvtári Központ és a Népkönyvtári Központ, valamint az Országos Széchényi Könyvtár munkájának képezi egy külön fejezetét.²

Az a közel öt milliő könyvtári egységet kitevő anyag, amelyet e címen ismerünk, értékét, használhatóságának mértékét elemezve rendkívül sok színű és nem túlzás azt állítani, hogy könyvtári színeképe az unikális értékektől kezdve az ipari felhasználásra átadott könyvek tömegéig terjed.

E könyvanyag eredetét és begyűjtésének körülményeit vizsgálva azonban anyaga csoportosítható és ezt a történeti áttekintés igénye szükségessé is teszi.

1. Kialakulásának időrendjében elsőként a közkönyvtárak és a hivatali könyvtárak feleslegessé vált könyveinek ezrei jelentkeztek. A szó köznyelvi értelmében vett „főlép példányok” voltak ezek, amelyeket az állami és társadalmi életben végbement változások a könyvtárak állományi anyagából is eltávolításra ítélték. Mennyiségük, a könyvtáraknak ettől az anyagtól való szabadulni akarása volt az, ami központi begyűjtésüket olyannyira sürgette, hogy kitérni előle már nem lehetett.

2. Vegyes, de az esetek többségében komoly értéket jelentettek azok a „kalódó” és megmaradásukban veszélyeztetett könyvek és könyvtárak, amelyek a háborús események, tulajdonosuknak az országból való távozása vagy egyéb okok következtében váltak gazdátlanná. Elhagyott javakként való begyűjtésük a nemzeti tulajdonba vett könyveknek külön csoportját képezte.

3. Időrendben az utolsó, de értékében és jelentőségében az első helyen az államosítások során nemzeti tulajdonnak nyilvánított könyvtárak anyaga áll.

1. Alapvető tanulmánya — Kovács Máté:: *A magyar könyv- és könyvkultúra a szocializmus kezdeti szakaszában.* = *Magyar Könyvszemle.* 76. évf. 1960. 3. sz. 229—254 l., 4. sz. 361—381. l. és 77. évf. 1961. 1. sz. 1—43. l.
2. A könyvtárügy fejlesztéséről szóló 2042—13/1952. (V. 14). MT határozat megszüntette az Országos Könyvtári Központot. Feladatainak ezt a részét 1952-ben a Népkönyvtári Központ, majd ennek megszűnése után 1954-ben az Országos Széchényi Könyvtár vette át.

E három csoportba sorolt könyveknek (a továbbiakban: nemzeti tulajdonba került könyveknek) múltját, illetve történetének első szakaszát, a felhasználásuk során megoldott és megoldás nélkül maradt problémáit kívánja e tanulmány ismertetni.

*

Mint minden, egy kérdésnek nem az egészét, hanem annak csak egyes részeit tárgyaló tanulmánynál, úgy itt is elengedhetetlen néhány szempont előzetes tisztázása.

— A bevezetésben említett intézményeknek csak a nemzeti tulajdonba került könyvanyag közvetlen kezelését végző osztályainak működésével foglalkoztam.

— A nemzeti tulajdonba került könyvanyag, lényegében a nem köztulajdonban levő könyvek államosításának történetét — egyéb források felhasználása mellett — elsősorban az Országos Széchényi Könyvtár volt Könyvelosztójának régi irattári anyaga alapján állítottam össze, kiegészítve mindazzal, ami írásos anyag hiányában, ma már csak a magam és egykori munkatársaim emlékezetében áll rendelkezésre.³

És itt nemcsak kötelességből, de még inkább az egykori munkatársak iránti megbecsülésből kell kiemelnem annak az irattárban őrzött Krónikának⁴ a jelentőségét, amelyet 1953-ban a Népkönyvtári Központ Könyvfeldolgozó Osztályán készítettek, amely több, mint két évtized után is biztos irányítóként segítette az eligazodást az irattári anyag 1952-ig terjedő részénél az összefüggések felismerésében, vagy pótolta egy-egy összeálló mozaikkép hiányzó kockáit. Céltudatos és előrelátó munka volt a Krónika összeállítása, amely az események kezdeti szakaszának rögzítésével a jövőt, a mai jelent is szolgálta és érdemes arra, hogy tudatos megírása igazolására bevezetésének néhány sorát külön is idézzük: „Kultúr-történeti dokumentumok fordulnak meg kezünkön nap-nap után; nem szerénytelen és nem is csodálkozni való tehát az a törekvésünk, hogy krónikáinkkal dokumentálni kívánjuk a magyar kultúrforradalom egy jelentős eseményét: a nemzeti tulajdonba került könyvek feldolgozását.”

— De magyarázatra szorul az is, hogy miért zárja a tanulmány a nemzeti tulajdonba került könyvek történetének ismertetését az 1960. évvel, hiszen a könyvanyag egyes részeinek feldolgozása és szétosztása még ma is folyamatban van.

A határvonalnak itt való meghúzását azért tartottam szükségesnek, mert az OSZK vezetése 1960 decemberében tartott kollégiumi ülése határozatával⁵ a

3. 1954 júliusától 1963 február végéig az OSZK Könyvelosztó osztályvezető-helyettese, majd osztályvezetője voltam. Egykori munkatársaim közül pedig dr. BORSÁ Gedeonnak, KOSTYÁL Istvánnak és dr. WIX Györgynének tartozom köszönettel tanulmányom megírásában nyújtott készséges segítségükért.

4. *Népkönyvtári Központ könyvfeldolgozó munkája*. [Keltetés nélküli, 1+27 oldal terjedelmű kéziratos krónika. Összeáll. dr. WIX Györgyné LÁSZLÓ Boriska. Bp. 1953.] — OSZK Főlépítvány Központ régi irattára. — A továbbiakban: *NK Krónika* jelzéssel.

5. Javaslat a Könyvelosztó munkájának átszervezésére és a Könyvelosztó keretében kialakítandó főlépítvány-központ és tartalékkönyvtár alapjainak megteremtésére. A Könyvelosztó előterjesztése. Összeáll. HORVÁTH Viktor. — Az előterjesztést az OSZK 1960. dec. 29-i ülésében, a Könyvalap Bizottság 1961. ápr. 21-én, majd az OKT Elnöksége 1961. jún. 12-én tárgyalta meg. — OSZK Főlépítvány Központ régi irattára 53/1960. sz. iratesomó. — A továbbiakban: OSZK-KEO/53. (1960)

Könyvelosztónak a nemzeti tulajdonba vett könyvanyaggal kapcsolatos munkáját módosította. Konkrétan a) megszüntette a könyvanyag addigi teljes mértékű feldolgozását és szétszétválasztását, b) a könyvanyag feldolgozásában gazdaságosabbnak ígérkező módszereket vezetett be és végül, ami a legfontosabb: c) új távlatot nyitott meg a Könyvelosztó előtt, egy, a keretében kialakítandó főlépítványközpont és tartalékraktár kialakításának kimondásával.⁶ Így ez a határozat nemcsak előrelépés volt a Könyvelosztó történetében, de egyben lezárása is a nemzeti tulajdonban levő könyvanyag története első szakaszának.

A NEMZETI TULAJDONBA VETT KÖNYVANYAG BEGYŰJTÉSE

A begyűjtés körülményei

A nemzeti tulajdonba vett könyvanyag begyűjtését az Országos Könyvtári Központ 1949-ben kezdte meg⁷ és zömében 1952-ben fejezte be, bár azt jogutódjai a Népkönyvtári Központ⁸ és az Országos Széchényi Könyvtár is⁹ folytatták. A begyűjtött anyag zöme azonban az 1951–1952. években alakult ki.

Tárgyilagosan megállapítva a könyvtári anyagnak az a csak milliókban és tonnákban mérhető átvétele, amit ma utólagosan az OKK által végzett „begyűjtés”-nek nevezünk, előre el nem képzelhetően „máról holnapra” alakult ki. Itt szervezett, átgondolt, személyi és dologi feltételeiben előkészített munkáról beszélni, vagy ilyen valamit csak feltételezni is, az abszurditás határát súrolná. Közelebb járunk az igazsághoz, ha elfogadjuk az NK Krónikájának megállapítását: „Úgy érezzük, hogy ez a feladat és ez a munka a könyvtörténetben szinte egyedülálló, talán csak a francia forradalom korában találunk valamelyes párhuzamot.”¹⁰ Különbösen ugyanezt a hasonlatot alkalmazza az a német könyvtáros is, aki a Német Demokratikus Köztársaságban, a könyvtári területen végbement eseményeket történetileg a francia forradalom könyvtárügyi, majd német vonatkozásban a 16. és 19. századi szekularizációs intézkedésekkel állítja párhuzamba.¹¹

Tulajdonképpen abból a tényből kellene kiindulnunk, hogy a régi elhelyezsükből felszabaduló könyvek begyűjtése az OKK-nak nem volt — csak szükség-szerűen lett a későbbiekben — feladata. Az a miniszterelnökségi rendelet,¹² amely feladatait konkrétizálta lényegében a magyar könyvtárügy sorainak rendezésére és a háborús események következtében megszakadt folytonosságok rendbetételére irányult és egyéb feladatok mellett ilyen vonatkozásban csak a könyv- és folyóiratszere gondozásával bízta meg.

6. Wix Györgyné: *A Könyvelosztó perspektivális terveiről.* = OSZK Híradó. 4. évf. 1961. 1. sz. 6–7. l.
7. *NK Krónika.* 1. l.
8. A 2. pontban említett minisztertanácsi határozat az OKK feladatainak átadásával egyidejűleg kimondotta az NK továbbfejlesztését. A tényleges átvétel ideje: 1952. aug. 1. volt. — *NK Krónika.* 17. l.
9. WALDAPFEL Eszter, V.: *Az Országos Széchényi Könyvtár a felszabadulás óta.* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1957.* Bp. 1958. 30–32. l.
10. *NK Krónika.* Bevezetés a Krónikához.
11. Gerhard PACHNICKE: *Die Arbeit an den wissenschaftlichen Alibeständen.* = *Zbl. Bibliothekswesen.* Jg. 68. 1954.
12. 3730/1947. (III. 23.) M. E.

A gazdátlanul maradt könyvtárak begyűjtésére — a könyvtári vonalon való intézkedés — ebben az időben nem is látszott szükségesnek, hiszen az ún. veszélyeztetett gyűjtemények hatósági őrizetbe vételére a Miniszterelnökség már 1945-ben intézkedést adott ki, felkutatásuk gazdája pedig az Elhagyott Javak Kormánybiztossága volt,¹³ a feloszlott egyesületek és intézmények tulajdonára vonatkozó intézkedés ugyanakkor a Belügyminisztérium hatáskörébe tartozott.

Éppen ebből következett be később a magyar könyvtárügy számára az az igen hátrányos helyzet, hogy a kallódó könyvtárak begyűjtésének első éveiben (1949—1950) az OKK nem rendelkezett olyan általános, az elhagyott javaknak minden formájára kiterjedő rendelettel, amely hivatali hatáskört biztosított volna azok általa történő zárolására és birtokba vételére.

Ezt az OKK 1949 tavaszától kezdve szorgalmazta felettes hatóságánál a Válás- és Közoktatásügyi Minisztériumnál¹⁴, de eredménytelenül. Adott esetekkel kapcsolatosan ugyanezt ismételte meg ZALAI Zoltán, az OKK akkor még megbízott vezetője 1950 elején, most már arra való hivatkozással, hogy „Az elhagyott vagy más módon veszélyeztetett könyvtárak ügyében Miniszter Úr [dr. ORTUTAY Gyula] többször utasította az OKK-t, hogy érdeklődjék ezeknek a könyvtáraknak sorsa felől s tegyen tapasztalatairól jelentést, egy-két esetben intézkedésre is felhívta a központot, [kiemelte azonban azt, hogy az OKK-nak, mely] sokszor közvetlenül szerez tudomást hasonló esetekről ...” hatáskör hiányában nincs lehetősége az azonnali intézkedésre.¹⁵

Változás azonban csak 1950 novemberében következett be, amikor (1950. október 14-i keltezéssel, most már DARVAS József) a VKM részére a 4450/1945. (VII. 15.) M. E. rendeletben biztosított jogkörben a Népművelési Miniszterrel, a Belügyminiszterrel és a Pénzügyminiszterrel egyetértésben kiadta az 1600—15/1950. (VII. 4.) sz. rendeletét.¹⁶

E rendelet hiányán túl a tulajdonképpeni nehézséget az OKK számára az jelentette, hogy a munka megkezdésekor „... nem látta világosan, de nem is

13. A „... nemzet szempontjából fontos magángyűjtemények” ideiglenes hatósági őrizetbe vételéről a 4450/1945 M. E. sz. rendelet már 1945 júliusában intézkedett. Ugyancsak 1945-ben szervezték meg az elhagyott javak ügyének intézésére az Elhagyott Javak Kormánybiztosságát. Ez a szerv 1948-ban szűnt meg, feladat-körét a pénzügyminiszter vette át. — *Új Magyar Lexikon*. 2. k. D—F. Bp. 1960. 175. l.
14. Dr. TELEGDI Zsigmond, az OKK elnökének 1949. márc. keltezésű, a VKM-hez intézett felterjesztéséből: „... Kérem Miniszter Urat, szíveskedjék megfontolás tárgyává tenni kormányrendelet kiadását [a] feloszlott vagy átszervezett intézmények könyvtári állományának megmentése érdekében. ...” — OSZK-KEO/6.
15. A már idézettek folytatása: „Kérem Miniszter Urat, szíveskedjék a Központ részére ilyen ügyekben való eljárásra általános hatáskört biztosítani.” — OSZK-KEO/6.
16. A VKM rendelete utasítja a megyei (városi) tanácsokat, hogy illetékes osztályaik útján állandóan tájékozódjanak a közérdekű célra lefoglalt épületekről, a zár alá vett tulajdonokról és biztosítsák azok védelmét. Gondoskodjanak arról, hogy a bezúzásra kerülő papíryanagba ne kerüljön ellenőrzés nélküli könyvtári és levéltári anyag. A rendelet a kisebb könyvtáraknál a helyi szakértők bevonását, az ezer darabot meghaladó könyvtárak esetében a központi szervek (NM Könyvtári Osztály és az OKK) értesítését és azok helyszíni ellenőrzését írta elő. — A rendelet másolata OSZK-KEO/9.

lehetett a munka megindulásakor látni, hogy mivé fog fejlődni, hogy milyen módszerek, szállítások, raktározások és főleg milyen munkaerők válnak szükségessé. Ez a magyarázata annak, hogy a költségvetési tervezés nem vehette figyelembe a munka anyagi körülményeit . . .”¹⁷ és így a munka egészét a póthitelkérek, azok ismétlődő indoklásai, a biztosításukért folyó harc kísérte végig.

1951-től még nehezebbé tette a helyzetet a szerzetesi rendházak könyvtári anyagának begyűjtése s elsősorban az, hogy ezeknek zöme vidéken volt. Itt került előtérbe az erre a munkára alkalmas személyi létszám elégtelensége, a könyvanyag biztonságos elhelyezéséhez szükséges helyiségek és az egyre növekvő mértékű szállítások kérdése. Mindezekkel együttesen pedig azok a nehézségek, amelyek az elegendő pénzügyi fedezet hiányában, és egyéb okokból szinte elháríthatatlan akadályait jelentették a begyűjtési és az azzal párhuzamosan meginduló feldolgozási munkának.¹⁸

Ezt a helyzetet csak súlyosbította az a szervezeti változás, amely 1952 folyamán az Országos Könyvtári Központ megszűnésével, illetve e munkának a Népkönyvtári Központothoz való átkerülésével következett be és mindaz, ami ezzel együtt járt: a felügyeleti szerv megváltozása (az OKK a Közoktatásügyi Minisztériumhoz tartozott, az NK a Népművelési Minisztériumhoz), változások a dolgozók létszámában és összetételében, mindezek kihatása a dolgozók hangulatára.¹⁹

Ennek taglalása azonban már egy új fejezetbe vezet át, a nemzeti tulajdonba került könyvanyag feldolgozásának kérdéseire.

A begyűjtött anyag jellege

A bevezetésben már szó esett arról, hogy a nemzeti tulajdonba vett anyag — jellegét és értékét tekintve — egymással alig összehasonlítható három forrásból tevődött össze. Az első két csoport (duplum- és főlőpéldányok, veszélyeztetett könyvek) időrendileg szinte elválaszthatatlan, a harmadik csoport (államosított könyvanyag) számbavétele, majd begyűjtése 1950 folyamán kezdődött, egészében azonban a teljes anyag begyűjtése párhuzamosan haladt. Ennek megfelelően tekintendő részletezésük is.

Duplum- és főlőpéldányok — A könyvtárakban feleslegessé, helyesebben a tartalmuknál fogva használhatatlanná vált kiadványok központi begyűjtését — szándéka ellenére — az OKK 1949-ben kezdte meg.

Az OKK ugyanis nem az ebből a forrásból eredő főlőpéldányok begyűjtésére gondolt, hanem az egyes könyvtárak birtokában levő duplumok könyvtárközi értékesítésére, illetve egy olyan duplumcsere-központ létrehozására, amely már

17. NK Krónika. 16—17. l.

18. A VKM-hez intézett „Javaslat a volt szerzetesi és más kallódó könyvanyag felhasználására” tárgyú OKK felterjesztés. — Irattörök, keletkezési ideje: 1951. jan. 20-a után. — OSZK-KEO/9.

19. Az NK Krónikája szerint: „Maga az átszervezés ebben a formában helytelen volt. A munka, mint tipikusan könyvtári munka az OSZK-nál lett volna megfelelőbb helyen, nem a csupán könyvtárakat szervező hivatalnál.” — (18—19. l.)

Az OSZK sem helyeselte ezt a megoldást és még 1953-ban is szorgalmazta az NM-nél az OSZK-hoz való áttételét, ami — az NK megszűnése után — 1954-ben meg is történt. — WALDAPFEL Eszter, V.: i. m. 30. l.

a Tanácsköztársaság könyvtári intézkedéseiben is szerepelt,²⁰ ezúttal azonban nem kormányintézkedés alapján, hanem az önkéntesség szándékának érvényesítésével.²¹

Erre a közös forrásra utal feltehetően az a tény is, hogy az OKK-val egyidejűleg KÁPLÁNY Géza, a Technológiai és Anyagvizsgáló Intézet főkönyvtárnoka is egy ilyen tartalmú javaslatot terjesztett a Tudományos Tanács elé, amelyre TELEGDI Zsigmond, az OKK akkori elnöke 1949 márciusában a Tudományos Tanácshoz felterjesztett válaszelevelében oly értelemben reflektált, hogy azt „... az OKK is tervbe vette, sőt — legalább csírájában — éppen már meg is valósítja”.²²

Az, hogy ebből a „könyvtárközi duplumértékesítés”-nek indult akcióból a későbbiekben nem a tervezett duplumcsere, hanem a fölőspéldányoknak csak köbméterekben és százalékokban mérhető „bezdúlása” lett — akkori vagy mai szemmel ítélve — más és másképpen magyarázható.

Az NK Krónika megítélése szerint „Alapvető hiba ... a duplum- és fölőspéldány fogalmának tisztázatlansága volt. Ennek következtében alakult át az eredeti duplumcsere-központ fölőspéldány-raktárrá anélkül, hogy eredeti célját, a duplumok értékesítését egyáltalán megvalósította volna”.²³

Magyarázata — utólagosan ítélve — feltehetően a közkönyvtárak akkori körülményeiben keresendő és abból, szükségszerűen következett be. A könyvtárak ugyanis duplumok helyett — az NK Krónika tanúsága szerint — „... hasznavehetetlen fölőspéldányaikat adták le, Törvénytárakat, a Rendeletek Tárait, [közgazdasági és pénzügyi] kompasszokat, nemesi almanachokat, elavult [egy, éppen akkor elmúló társadalmi életet tükröző] folyóiratokat, selejtes szentimentális regényeket, statisztikai kiadványokat ...”,²⁴ nyilván azért, mert az azoktól való szabadulás volt abban az időben számukra a legégetőbb.

A tény azonban tény marad, bármi legyen is a magyarázat. Így a Népkönyvtári Központ, a teendőit összegező 1952. évi minisztertanácsi határozatban, nem

20. *A Magyar Tanácsköztársaság könyvtárügye. Forrásgyűjtemény.* OSZK, KMK. Bp. 1959.82. l.

21. OKK 05171/1949. máj. 18. TELEGDI Zsigmond levele KABOS Ernőhöz, a SZOT könyvtárának vezetőjéhez. „Kedves Kartárs! Azt ajánlom, adja át a SZOT könyvtárának fölőspéldányait Duplumcsere Központunknak ... Ellenszolgáltatásul felajánlom, hogy ugyanezen Duplumközpontunk jegyzékelt és még kapható könyvei közül válassza ki azokat, amelyekre szüksége van. ...” — OSZK-KEO/6.

22. TELEGDI Zsigmondnak, az OKK elnökének a Magyar Tudományos Tanácshoz 1949. márc. [?] keltezésű felterjesztése. A szövegben mátt idézett rész folytatása: „Részletes tervezetet erről azonban csak akkor fogok az MTT-nek bemutatni, amikor a most megkezdett fölőspéldányelosztó akció eredményei alapján a Duplumközpont kilátásait már határozottabban megíthetem.” — OSZK-KEO/6.

Az NK Krónika szerint: „A kialakult gyakorlat azonban az volt, hogy a könyvtárak csak fölőspéldányaikat adták át, s így a Duplumcsere Központ helyett fölőspéldány-csoport is lett a szervezet elnevezése.” (1. l.) — Ezt követően egy évvel később „Az OKK 1950 márciusában megkísérelte, hogy ezen a hibán külön duplumcsere akció létrehozásával segítsen.” ... Ez az akció „az OKK megszűntéig élt, az átszervezéskor azonban az OKK egyik jogutódja sem vette át. Irattári anyaggá vált.” — NK Krónika. 4. l.

23. Ua. 4. l.

24. Ua. 1—2. l.

csak a fölőspéldányokkal kapcsolatos feladatait²⁵ kapta kézhez, hanem a fölőspéldányoknak azt az irdatlan tömegét is, amellyel az OKK megbirkózni nem tudott.

Veszélyeztetett könyvtárak — Ennek fogalmkörébe soroltam — eredetüket tekintve — az „elhagyott javak”-nak²⁶ minősített magánkönyvtárakat és a felosztaltott egyesületek, intézmények könyvtárait. Lényegében ide tartoznak azok a könyvek is, amelyek a későbbiekben egy-egy széthullott könyvtár még megmaradt darabjaiként (kallódó könyvekként) a legkülönbözőbb helyekről kerültek a fölőspéldány-elosztók raktáraiba.

„Ebben az időszakban — írja az NK Krónikája — a felszabadító hadsereg elől nyugatra szököttek, disszidált főurak és politikusok magánkönyvtárai, a felosztaltott egyesületek, kaszinók könyvtárai hullottak szét, könyvvállományuk [pedig] gazdátlanul kallódott. . . .”²⁷

A könyvtárak világában a „kallódó” minőségjelzőnek használata, ha nem is ritka, de magyar viszonylatban kimondottan ezeknek az éveknek a terméke. És ehhez, ha csak közvetve, de hozzájárult az a körülmény is, hogy az elhagyott javak pusztulásának meggátolására hozott rendelkezések „. . . a gyakorlatban nem bizonyultak [1950-ig] elegendőnek és a kultúrjavak elkallódásának veszélye egyéb vonatkozásokban, különösen . . . a felosztaltott egyesületek és a külföldre disszidált személyek vagyonával kapcsolatban, ez idő szerint is fennáll: nem egyszer minden különösebb válogatás és vizsgálat nélkül papírzúdába adják az ilyen vagyonokból előkerülő könyveket és levéltári anyagokat, az egyéb értékes ingóságokat pedig tervszerűség nélkül széthordják, felbecsülhetetlen kárt okozva ezzel a közösségnek”²⁸

Az OKK — amint erről már szó esett — nem egy alkalommal értesült az ilyen esetekről, de hivatali jogkör hiányában közvetlenül és azonnal nem intézkedhetett.

1951 nyarán azonban — akkor már a VKM rendeletének birtokában — az OKK szervezett formát kívánt adni a kallódó főúri és nagybirtokosi kastélykönyvtárak összegyűjtésének. Ezért — egyéb nyilvántartás hiányában — a *Magyarország műemlékei* c. műből (GENTHON István) összeállított címjegyzék alapján körlevélben kért tájékoztatást a községi tanácsoktól a feltételezett könyvtárakról.²⁹

Az 1951. július 31-i keltezéssel kiküldött körlevelekre beérkezett válaszok

25. A 2042—13/1952. (V. 14.) MT sz. határozat a Népkönyvtári Központ egyik feladatául „. . . az egyes könyvtárak fölőspéldány anyagainak más könyvtárakba való irányítását . . .” adta.

26. A felszabadulást követően azokat a vagyontárgyakat minősítették elhagyott javaknak, amelyek a háborús viszonyok következtében ismeretlen tulajdonosuk birtokából kikerültek; továbbá azokat, amelyeknek tulajdonosai 1939. szept. 2. és 1945. ápr. 4-e között az ország területéről Németországba vagy a német hadsereg által megszállott más országok területeire távoztak; továbbá azokat, amelyeknek tulajdonosai fasisztabarát felfogásukból kifolyólag hagyták el az országot s az ország területére 1945. okt. 31-ig nem tértek vissza. A kényszerrel elhurcoltak, a munkaszolgálatosok, deportáltak stb. vagyona nem tartozott az elhagyott javak fogalma alá. Az elhagyott javak az állam tulajdonába mentek át. — *Új Magyar Lexikon*. 2. k. D—F. Bp. 1960. 175. p.

27. *NK Krónika*. 1. l.

28. Az 1600—15/1950. VKM VII. 4. sz. rendeletből.

29. *NK Krónika*. 6. l. és az OKK 1951. júl. 31-i keltezésű körlevele. — OSZK-KEO/6.

többsége a háborús események következtében elpusztult könyvtárakról számol be. Gödöllőn a volt Grassalkovich-kastélyt a nyilasok és a németek rabolták ki, Pétervásárán (Heves m.) a Keglevich-, Albertirsán (Pest m.) a Szapáry-, Bajnán (Komárom m.) a Metternich Klementine-, Sopronhorpácson (Győr-Sopron m.) a Széchenyi, Báron (Baranya m.) a Mattyasovszky—Zsolnay-kastély feltételezett könyvtára pusztult el.³⁰ De ugyanezt a képet tükrözi egy más forrásból eredő híradás is, amely a Békés megyei nagybirtokosi kastélyok levéltári — egyben könyvtári — anyagának pusztulásáról számol be.³¹

Ha időben meg is késett az OKK-nak ez az akciója, eredménytelennek mégsem tekinthetjük. Több, szám szerint 45 olyan helységet sorol fel az irattár egy jegyzéke,³² ahol padlásokon, tanácsi raktárakban és egyéb helyeken összehordott könyveket találtak. Ezeket „az OKK részben saját raktáraiban helyezte biztonságba vagy a vidéki egyetemi könyvtárak és múzeumok segítségével gyűjtötte be.”³³

Teljes, állományában csonkítatlanul maradt magánkönyvtárról, mindössze háromról tudunk. Az egyik — köztudomásúan Magyarország legértékesebb volt főúri könyvtára — a keszthelyi FESTERICs-gyűjtemény, melyet műemlékként, védettnek nyilvánítottan, az Elhagyott Javak Kormánybiztossága adott át az Országos Széchenyi Könyvtárnak 1948-ban.³⁴ A másik kettő: RADVÁNSZKY Kálmán 25 ezer kötetes sajkazai könyvtára és VÉGH Gyula 5000 kötetes bibliofilgyűjteménye. Az előbbit az Elhagyott Javak Kormánybiztosságának hozzájárulásával az Egyetemes Evangélikus Egyház Könyvtára szállíttatta fel és vette kezelésébe még 1949-ben, a másikat a bozsoki Sibrik-kastélyban az OKK záróltatta és 1951. augusztus 8-án szállíttatta át az OSZK keszthelyi műemlékkönyvtárába.³⁵

A nemzeti tulajdonba vett könyvanyag ugyanezen csoportjának részét, de a begyűjtésnek egy külön fejezetét képezik az ún. kallódó könyvek. Ezek a könyvek egy-egy széthullott könyvtár darabjai voltak és rendszerint csak közvetve (általában a papírhulladék begyűjtése útján előbb a MÉH vállalat³⁶ telepeire, majd onnan) kerültek a fölőspéldány-raktárakba.

Az irattári feljegyzések szerint³⁷ az OKK 1950 júniusában értesült először arról, hogy előzetesen meg nem vizsgált könyvanyag kerül papírgyári bezúzásra a MÉH telephelyeiről. Ezt az OKK nemcsak felettes hatóságának jelentette, de az Elnöki Tanács 1950. évi 24. sz. törvényerejű rendeletére való hivatkozással a papírgyárat is értesítette, kérve az ilyen szállítmányok bezúzásának leállítását, önként értetődően minden eredmény nélkül.

30. OSZK-KEO/8.

31. LÓSKA Lajos: *Levéltár Békés megyében.* = *Népszabadság.* 23 évf. 1975. 48. (febr. 28.) sz. 7. l.

32. Keltezés nélküli feljegyzés, feltehetően az „elhagyott javak”-ként kezelt kallódó könyvek begyűjtését megelőző számbavétel idejéből. — OSZK-KEO/8.

33. NK Krónika (Főúri könyvtáraink) 6. l.

34. WALDAPFEL Eszter, V.: i. m. 12. l. L. még: *Műemlékkönyvtárak az Országos Széchenyi Könyvtár gondozásában.* = *Az Országos Széchenyi Könyvtár.* [Tájékoztató.] Bp. 1972. 37–38. l.

35. A Radvánszky Könyvtárra vonatkozóan egy 1950. dec. 23-i feljegyzés, a bozsoki VÉGH Gyula könyvtárát illetően BORSA Gedeon 1951. júl. 30-i jelentése. — OSZK-KEO/5.

36. MÉH = Melléktermék és Hulladékgyűjtő Vállalat. Jogelődje a Papírhulladék Forgalmi Vállalat.

37. OKK 8652—005/1952. márc. 20-i jelentés. — OSZK-KEO/44.

Eredményt ígérő intézkedésre azonban csak a VKM 1600-as rendelete után került sor. Ezt követően indult meg Budapesten, majd a vidéken is a papírbe-gyűjtő telepek ellenőrzése, a kallódó könyvek hivatalos kiemelése, általában az ezekkel kapcsolatos kérdések véget nem érő tárgyalásainak láncolata. A valóságban a hulladékpapír-telepek ellenőrzése inkább volt esetenkénti „könyvmentés”, mintsem biztosítéka a kallódó könyvek megsemmisítése megakadályozásának.

A hiba sokáigúnak és elháríthatatlannak bizonyult. A „Habent sua fata libelli” nek olyan estei voltak napirenden, amelyeknek mozgatóereje az esetek többségében a felelőtlenség, a hozzá nem értés vagy a nemtörődomség volt.

Példaként csak egy esetet említsünk. Tápiószentmártonban MAGYARY-KOSSA Sámuelnek, a közismert könyvgyűjtő földbirtokosnak mintegy 20 ezer kötetes könyvtára a háborús eseményeknek lett az áldozata, de a könyvtár mintegy negyedét az OKK 1951-ben megtalálta és zároltatta, mert hely és fuvar hiányában nem volt lehetőség az elszállításra. A zárolt könyvanyagot a községi tanács az ingatlanok államosítása alkalmával az ugyancsak zárolt SZENTKIRÁLYI-könyvtárral együtt egy gabonaraktárba szállíttatta át. Erről azonban az OKK-t nem értesítették. Innen később „ügybuzgóságból” és hozzá nem értésből papírhulladékként „begyűjtötték”. Az NK egy késői értesítés alapján már csak a városligeti centenáris csarnokban találta meg egyes darabjait.³⁸

Adatok hiányában még vázlatos áttekintést sem adhatunk a veszélyeztetett könyvtárak harmadik csoportjáról, a felosztatott egyesületek és intézmények könyvtáraitól. Az NK Krónika is csak említi az onnan származó könyvanyagot, az irattár pedig ezekkel kapcsolatosan csak utalásokat és nem tényeket tartalmaz.³⁹

Hogy az 1944 után megszűnt könyvtáraknak milyen jellegű anyaguk volt és arról, hogy e könyvtárak anyaga hová került, áttekintésünk nincsen.

Az NK Krónikája szerint az OKK főlőpéldány-raktáraiba is sok került ezekből a könyvtárakból. De arról, hogy e könyvtárakat honnan gyűjtötték be, feljegyzés nem maradt az irattárban. Feltehetően más könyvtárakhoz is került és elgondolható, hogy az 1952. évi könyvtári statisztikai adatokban szereplő 14 nagyobb könyvtár 1 333 462 egységet kitevő feldolgozatlan könyvanyaga⁴⁰ bizonyos hányadában ilyen könyvtárakból származó anyagot is tartalmazhatott.

Ezt látszik megerősíteni az a kimutatás is, amelyet az általános gyűjtőkörű tudományos és szakkönyvtárak feldolgozatlan anyagáról — azok írásbeli megkeresése és válaszaik alapján — 1961-ben az OSZK Könyvelosztó állított össze.⁴¹ E kimutatás szerint 28 megkérdezett könyvtár közül 9 könyvtár adott olyan vá-

38. Az ügy részletes leírását és vizsgálati anyagát l. MAGYARI—KOSSA cím alatt. — OSZK-KEO/21.

39. Pl. OKK 02706. ZALAI Zoltán 1950. ápr. 29-i felterjesztése DARVAS József vkm-hez. „... általában tapasztaltuk, hogy a felosztatott egyesületi könyvtárak anyaga ... stb.”

40. Az NK Krónika abban a vonatkozásban említi, hogy a NK-nak számolnia kell azzal, hogy „... ennek a feldolgozatlan anyagnak egy részét ezek a könyvtárak nekünk fogják felajánlani.” — 21. l.

41. Kimutatás az általános tudományos és tudományos szakkönyvtárakban ömlesztetten (katalogizálatlanul) elfekvő könyvtári anyagról. (1961. évi felmérés alapján.) 1. sz. melléklet a „Javaslat a Könyvelosztó keretében kialakítandó főlőpéldányközpont létesítésére” c. előterjesztéshez.

laszt, hogy a birtokukban levő (kb. 200 ezer kötetnyi) „ömlesztett” (még feldolgozatlan) anyag az 1945 utáni különböző forrásokból ered. Ezek közül mindössze két könyvtár jelölte meg az anyag vagy anyaga egy részének eredetét: a Közgazdaságtudományi Egyetem a GYOSZ, az MTA Történettudományi Intézet pedig a volt bécsi Collegium Hungaricum könyvtárát. A beérkezett válaszokban — önként értetődően — nem történetelt utalás az időközben már állományba vett könyvanyagokra, amelyeket egyes könyvtárak (pl. az OSZK, az FSZEK stb.) közvetlenül vagy az OKK közvetítésével kaptak kézhez.

A felozlatott nagyobb könyvtárak közül pl. közismerten jelentős értékű volt a Nemzeti Kaszinó könyvtára, amely még a 19. század első évtizedeiből, gazdag reformkori anyaggal rendelkezett.⁴² E könyvtár sorsáról csak annyi ismeretes, hogy állománya, legalábbis állományának egy része a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának került a birtokába.

A tényeknek és a feltételezéseknek ezzel az adathalmazával foglalkozva önkéntelenül merül fel a gondolat: a magyar könyvtártörténet számára nem lenne érdektelen egy ilyen jellegű összeállítás utólagos elkészítése könyvtáraink növekedénaplói alapján. Ez is segítség lehetne ahhoz, hogy eggyel kevesebb fehér folt maradjon a magyar könyvtárügy felszabadulás utáni történetében.

Allamosított könyvtári anyag — A megszüntetett szerzetesi rendházak, az államosított felekezeti iskolák és a magántulajdonban volt könyvkereskedések, antikváriumok stb. könyvanyagának begyűjtését időbeni egybeesésükön túl, elsősorban azért ismertem összefogottan, mert a nemzeti tulajdonba vett könyveknek és könyvtáraknak ez volt a legértékesebb része.

Szerzetesi könyvtárak — Nemzeti tulajdonba vételüket az ország területén levő szerzetesrendek működését szabályozó 1950. évi 34. sz. tvr-nek végrehajtása tette szükségessé. A törvény hatálya alá eső, illetve a működésüket megszüntető szerzetesrendek közül 70 rendháznak és 53 szerzetesi iskolának volt könyvtárilag is nyilvántartott gyűjteménye.⁴³ A rendházak többsége ebben a nyilvántartásban nem szerepelt.

A tudományos kutatás szempontjából elsősorban számba jövő könyvgyűjteményekkel — az NK Krónikájának feljegyzése szerint — a tanítórendek rendelkeztek, „... azok, amelyek az ún. világi tudományokban is lépést tartottak a korrallal (a jezsuiták, piaristák, ciszterek, bencések). ... A XVIII. századi felozlatás által nem érintett könyvtárak — elsősorban a ferencesek — igen értékes és nagy mennyiségű régi anyaggal rendelkeztek.”⁴⁴

Az irattári feljegyzések szerint a szerzetesrendek felozlatása már 1950 júliu-

42. A könyvtár állománya zömében a kaszinó 1827-ben történt alapítása utáni első évtizedekben jöhetett létre. Azt követően gyarapítására nem sok gondot fordíthattak, aminthogy tagsága az aulikus-konzervatív arisztokrácia is szembefordult az alapító SZÉCHENYI István reformeszméivel. Ezt látszanak igazolni a lexikonok adatai is. A *Pallas Nagy Lexikon* szerint (XIII. k. Bp. 1896. 97. l.) a könyvtár állománya a kilencvenes években mintegy 30 ezer kötet volt, a *Révai Nagy Lexikon* (14. k. Bp. 1916. 391. l.) húsz évvel később 32 ezer kötetet említ.

43. *Magyar Minerva. A magyarországi múzeumok, könyvtárak, levéltárak ... évkönyve*. Kiad. az Országos Könyvtári és Bibliográfiai Központ. VI. k. 1930—1931. Bp. 1932.

44. *NK Krónika*. A volt szerzetesi könyvtárak könyvei. 7. l.

sában megkezdődött. Könyvtári anyaguk biztonságba helyezésére az OKK ekkor még csak szóbeli utasítást kapott a VKM-től, ide értve az egy évvel már korábban államosított rendi iskolák könyvtárait is. Így „A begyűjtés körülményei” c. fejezetben már ismertetett okok miatt az OKK „nem tudott minden esetben kellő eréllyel fellépni”.

Erről részletesebben az NK Krónika tájékoztat. „... Kóhalmi Béla céltudatos munkája nyomán⁴⁵ ... az első intézkedés 1950. VII. 20-án történt, amikor is a BM tanácsi főosztályával történt megbeszélés után, valamennyi megyei tanács vezetőjének távirati utasítást küldött a Központ. Ennek értelmében a helyi tanácsok általában zár alá vették a megszűnt rendházak könyvtárait és erről az OKK sürgetésére értesítést is küldöttek. Sajnos a zárolás nem történt meg mindenhol és nem mindig megfelelő módon. Így előfordult — szerencsére nem sok helyen — hogy illetéktelen beavatkozás következtében a könyvtárak állománya és berendezése kárt szenvedett. A helyi szerveken kívül [a zárolás elintéztetésére] a Központ megbízottai is kiszálltak, ahol erre — válasz hiánya, vagy kedvezőtlen hírek miatt — szükség volt. A felderítés, illetve a biztonságba helyezésnél a múzeumi és levéltári központok vidéki dolgozói nagy segítséget nyújtottak.”⁴⁶

Még a könyvtári anyag begyűjtését megelőzően 1950 decemberében indultak meg a tárgyalások az OKK és az Egyházi Szociális Bizottság⁴⁷ megbízottai között. E tárgyalások figyelembevételével adta ki azután a VKM 1951. jan. 20-i keltezéssel a nemzeti tulajdonba vett könyvanyag felhasználásáról szóló utasítását⁴⁸ és szolgáltatta fel az Országos Könyvtári Központot a szerzetesi könyvanyag szétválasztásának megkezdésére.

A VKM rendelkezése ugyanis előírta e nemzeti tulajdonba vett szerzetesi könyvtárak anyagának állami és egyházi részre való szétválasztását. Ezt az Utasítás, a Paritásos Bizottsággal⁴⁹ történt megegyezésre utalva a következők szerint rögzíti: tizenegy pontban összegezi, hogy kutatási célokra a tudományos könyvtárak a teológiai irodalomból mit kívánnak az állam számára biztosítani, majd így folytatja: az 1867 [ténylegesen az 1850] után megjelent „... vallási és egyházi irodalom fel nem sorolt anyaga — így a gyakorlati teológia, a vallásos elmélekedések, imakönyvek, egyházi szónoklatok, legendák, vallásos elbeszélések

45. Wix Györgyné tájékoztatása szerint KÓHALMI Béla szívós, kitartó és visszautasításokat el nem fogadó „küzdelmének” köszönhető az OKK könyvbegyűjtő munkájának sikere. Az NK Krónikáján kívül KÓHALMI Béla gyakorlati és elvi munkájára utal (a Könyvelosztó régi irattárában található) még további két feljegyzés. Az egyik 1950. nov. 2-i keltezéssel a zirci Cisztercita Apátság könyvtára ügyében a VKM-nél történt közbenjárását rögzíti, a másik KOMJÁTHY Miklósnak egy belső feljegyzése (1951. jan. 2.), mely KÓHALMI Bélának, az „OKK szaktanácsadójának” egy elvi állásfoglalását tartalmazza az egyházi könyvtárakkal kapcsolatosan.
46. Azonos a 44. alattival.
47. E tárgyalás eredményét 1951. jan. 4-én jegyzőkönyvbe foglalták és 425/1951 sz. a. az OKK felterjesztette a VKM VII. 4. ügyosztálynak. — OSZK-KEO/9.
48. 1013—15/1951 VKM VII. 4. Utasítás a nemzeti tulajdonba vett könyvanyag felhasználásáról. — Uo.
49. BORSA Gedeon szóbeli közlése: A magyarországi szerzetesrendek működését szabályozó 1950. évi 34. tvr. végrehajtásával kapcsolatos kérdéseket kormány szinten a Paritásos Bizottság tárgyalta. Alsóbb szinten egyházi részről az Egyházi Szociális Bizottság tartotta a kapcsolatot az állami szervekkel.

és a lelkipásztori működésről szóló egész irodalom a paritásos bizottság megbízottainak rendelkezésére bocsátandó.”

A feljegyzések szerint 1951. február 19-től 1952 közepéig az OKK dolgozói⁵⁰ a könyvtárak anyagának ezt a szétválasztását elvégezték és az egyházat illető részt az Egyházi Szociális Bizottság által alkalmakként kijelölt egyházi megbízottnak „az esetek többségében eredeti helyén”, át is adták. Az átadásokról-átvételekről jegyzőkönyv készült. „[Az egyháznak visszaadott rész] aránya a könyvtárak összetételétől függően 5 és 15 százalék között mozgott [és] nagy átlagban 10–15 százalékot tehetett ki.”⁵¹

Az egykorú feljegyzések szerint⁵² a rendházakat még azok hivatalos átvételével egyidejűleg (önként értetődően a könyvtári anyag elszállítása előtt) állami intézmények, nem ritkán hivatalos részére utalták ki vagy adták át azonnal. Így a könyvtárak anyagát rendszerint egy-két zárható helyiségbe hordták össze vagy ideiglenes elhelyezésbe más helyre szállították át. Ekkor alakultak ki az ún. tájraktáraknak nevezett központi gyűjtőhelyek a vidéki egyetemi városokban (Debrecen, Pécs, Szeged). A nyugat-dunántúli rendházak anyagát Sopronban helyezték el, az OSZK Helikon Könyvtárába pedig a Keszthely közelében fekvő helységekből szállították be az anyagot. Amikor az OKK megszűnésével a nemzeti tulajdonba vett könyvanyag gondozását a Népkönyvtári Központ vette át, az 1952. november 15-i helyzet rögzítésénél a vidéki raktárakban levő anyag mennyiségét 1 363 000 kötetre becsülték.⁵³

A megszüntetett rendházaktól és az államosított szerzetesi iskoláktól az OKK 129 könyvtár anyagát vette nemzeti tulajdonba. 74 rendháznak (többségében női zárdának) nem volt könyvtára, illetve könyvanyaguk nem érte el a könyvtári szintet.

Állami tulajdonba került még 5 rendházi és 1 rendi intézményi könyvtár.

Ezek közül két, a legértékesebb könyvanyaggal rendelkező rendházi gyűjtemény: a gyöngyösi Ferences-rendház 15. századi alapítású könyvtára⁵⁴ és a zirci Ciszterci Apátság 18. századi könyvtára⁵⁵ védetté nyilvánítottan, eredeti elhelyezésében maradt és az Országos Széchényi Könyvtár gondozásában műemlékkönyvtárrá lett. Az Irgalmas-rend budapesti, egri és pécsi rendházainak, többségében orvostudományi és gyógyszerészeti szakirodalmat tartalmazó könyvtárai vetették meg az alapját az 1951-ben létesített Országos Orvostörténeti Könyv-

50. Az anyag mennyiségétől függően, egyes esetekben a helyi könyvtárak, múzeumok segítségével.

51. *NK Krónika*. A volt szerzetesi könyvtárak könyvei. 8. l.

52. A szerzetesi könyvtárak nemzeti tulajdonba vételével kapcsolatos eseményekről (mikor zárolták a könyvtárat, ki és mit állapított meg, mikor történt a könyvtár anyagának szétválasztása és azt kik végezték stb.) az NK az írásbeli jelentések alapján — a *Magyar Minervából* kivágott címek felragasztásával, minden könyvtárról külön-külön lapon — nyilvántartást vezetett. E nyilvántartólapokat, egy erre a célra készített dobozban, a régi irattár részeként őrzik. A nyilvántartás csak az 1950–1951. évek eseményeit tartalmazza.

53. *NK Krónika*. 21. p.

54. Jelenleg „Bajza József” Műemlék Könyvtár. Az OSZK gondozását 1953-ban vette át. — *Műemlékkönyvtárak az Országos Széchényi Könyvtár gondozásában*. = *Az Országos Széchényi Könyvtár*. [Tájékoztató.] Bp. 1972. 37. l.

55. Jelenleg „Reguly Antal Műemlék Könyvtár”. Gondozását az OSZK ugyancsak 1953-ban vette át. — Uo. 38–39. l.

tárnak.⁵⁶ A kalocsai Haynald Observatórium csillagászati szakkönyvtárát az MTA budapesti Csillagvizsgáló Intézet vette birtokába.

Mentesítést nyert és jelenleg is egyházi kezelésben van 6 szerzetesi könyvtár. A Budai Ferences Zárda Könyvtára (1689), a Kegyesrendi Központi Könyvtár (1717) és Pannonhalmán a Szent Benedek-rend Központi Könyvtára (1001). A szerzetesrendek feloszlata után utólag állították vissza Esztergomban a ferencesek, Győrött a bencések, Kecskeméten pedig a piaristák rendházi könyvtárait.⁵⁷

A könyvkereskedők könyvei — A magántulajdonban volt könyvesboltok, antikváriumok és könyvkölcsönzők 1951. évi államosítása a nemzeti tulajdonba vett könyvanyag begyűjtése az OKK számára — az egyéb begyűjtési munkákhoz viszonyítottan inkább adminisztratív feladatot jelentett, amelyet más szervek (az Állami Könyvterjesztő Vállalat és Pénzintézeti Központ) megbízottáival együttesen bonyolított le. E munka során a tulajdonképpeni nehézséget nem a könyvanyag begyűjtése, hanem — megfelelő raktárak hiányában — annak elhelyezése jelentette.

A könyvkereskedések államosításakor ez — éppen az anyag mennyiségéből és az átvétel alig másfélhónapos átfutási idejéből következően — olyannyira problematikus lett, hogy az OKK dolgozóiból külön csoportot kellett szervezni, amelynek tagjai — Budapesten kerületről kerületre kutatva — keresték az igénybevétel lehetőségeit ígérő helyiségeket és jártak el az illetékes szerveknél. Eredményként csak nehezen sikerült néhány üzlethelyiséget és viszonylag száraz pincét szerezni.

A könyvkereskedések államosítását 1951. április 1-én és az azt követő hetekben az ország egész területén egyidejűleg hajtották végre.

A helyi tanácsok által szervezett bizottságokban a könyvtárak, az ÁKV és a Pénzintézeti Központ dolgozói vettek részt. A begyűjtés munkáját könyvtári vonalon — a Népművelési Minisztérium által előzetesen megadott irányelvek alapján — az OKK szervezte és irányította. Budapesten 12 csoport végezte ezt a munkát ütemterv szerint, vidéken az illetékes egyetemi könyvtárak működtek közre.

Az állami tulajdonba vett könyvanyagot részben könyvtári használatra az OKK, részben kereskedelmi felhasználásra az ÁKV vette át. A könyvanyag megosztása tekintetében a könyvtárak teljes értékű előjoggal rendelkeztek a könyvkereskedelemmel szemben. A könyvtárak által igényelt könyveket (leltárba foglaltan és az ÁKV dolgozói által árazottan) az OKK vette át, hasonlóképpen az OKK kapta meg a kereskedelem által nem igényelt anyagot is, ezt azonban papírsúlyban. Mennyiségében ez az utóbbi volt a legnagyobb.

A nemzeti tulajdonba vétel „... kb. 1 millió kötet könyvet érintett. Ennek legnagyobb része, kb. 900 ezer kötet Budapesten volt. Vidéken csak néhány

56. 1951. febr. 20-án az OKK közölte az Egészségügyi Minisztériummal, hogy kérésüknek megfelelően — a VKM szóbeli felhatalmazása alapján — a budapesti Irgalmas-rendház könyvtárának orvostudományi és gyógyszerészeti szakirodalmi anyagát átengedi egy központi orvostörténeti könyvtár létesítésére. Ezt követőleg és ennek kiegészítésére történt az Irgalmas-rend egri és pécsi rendházai hasonló anyagának átadása is. L. a szerzetesi rendházak könyvtárainak nyilvántarásában a megfelelő lapokon. (52. sz. jegyzetben.)

57. *Könyvtári Minerva*. 1—2. k. OSZK, KMK. Bp. 1965. 1784, 1846 és 1949. sorszá-
mok alatt.

helyen volt jelentékenyebb könyvanyag (Pécs, Szeged, Debrecen). Az anyag összetétele természetesen üzletenként változott. A könyvkölcsönzők állománya csaknem kivétel nélkül ún. „limonádé-irodalom”, a budapesti régi kereskedésekben [pedig] rendkívül sok volt az évek hosszú sora alatt lerakódott inkurrens anyag. Viszont néhány tudományos antikváriumban igen szép és használható könyvek voltak. Ez utóbbi sajnos csak kis hányadát tette ki az egésznek. A könyvek azonban nagyban és egészben, bizonyos mértékig kiegészítették — főleg szépirodalmi anyaggal — az Országos Könyvtári Központhoz már előzőleg bekerült hivatali és könyvtári fölüspéldányokat (jogi anyag), valamint a szerzetesi könyveket ([1850 előtti] régi és teológiai anyag).⁵⁸

A nemzeti tulajdonba vett könyvanyag begyűjtése az egyéb területeken, így pl. az ingatlanok 1952—1953. évi államosításánál ugyancsak más szervek (Bizományi Áruház és a Pénzintézeti Központ) közreműködésével történt.

Az NK Könyvfeldolgozó Osztály 1953. március havi jelentése rögzítette: „Végleges adatok szerint a házak államosítása során — a Pénzintézeti Központ által készített leltárak szerint — 204 helyen 114 287 kötet került nemzeti tulajdonba.”⁵⁹

A begyűjtött anyag mennyisége

A nemzeti tulajdonba került könyvanyag mennyiségének megállapítása csak megközelítő pontosságú lehet. Ez részint a különböző mértékegységekben számolt anyag átlagolásából, de elsősorban abból adódik, hogy az esetenként készített feljegyzésekben szereplő adatokat általában nem mérés, hanem becslés alapján állapították meg.

Ez a begyűjtés körülményeiből és az átvett könyvanyag mennyiségéből egyaránt következett. Leltárak — az igen kevés kivételtől eltekintve — nem voltak, az esetek többségében az egy vagy több helyiségben egymásra dobáltan előtalált könyvanyag mennyiségének megállapítására, a becslésen kívül más lehetőség nem is lehetett.

Az első összesítő adat 1952. november 15-i keltezésű. Ezt az OKK megszűnését követően, akkor állapították meg, amikor a Népkönyvtári Központ átvette a nemzeti tulajdonban levő könyvanyag gondozását.

„Az egész könyvmennyiség november 15-i becslés szerint 3 783 000 kötet, amelyből Budapesten 11 raktárban 2 620 000 kötet, vidéken 11 helységben 1 163 000 kötet volt. — Ez a könyvmennyiség, amelyet jelenleg a Népkönyvtári Központ [budapesti] központi raktáraiban tárol, állandóan növekszik. Ez a gyarapodás pillanatnyilag a papírhulladékbegyűjtő-telepekről megmentett könyvekből, az ingatlanok államosítása folytán állami tulajdonba került könyvanyagból, valamint intézmények és könyvtárak folyamatosan felajánlott könyveiből ered.”⁶⁰

A második (a „törzsanyagot”⁶¹ illetően egyben az utolsó) adat 1954. január

58. *NK Krónika*. Az államosított könyvüzletek anyaga. 9. l.

59. OSZK-KEO/34.

60. Az ömlesztett könyvanyag feldolgozásának tervezete és elvi problémái. — OSZK-KEO/53. (1952—1956).

61. Csak az 1949—1953 között gyűjtött, a tulajdonképpeni nemzeti tulajdonba vett könyvtári anyag, amely 1954-től, azt követően még inkább csak elméletileg létezett, mert a folyamatosan beérkezett fölüspéldány-anyaggal egybeolvadt.

11-én keletkezett. A Népkönyvtári Központnak az 1953. évi munkáról szóló beszámolója a következőket tartalmazza: „A gyűjtőraktárakban tárolt anyag egészében szétválogatást nyert. — A munka megkezdése óta 4 548 298 kötet. —”⁶²

A későbbi felméréseknel⁶³ — amikor már a vidéken begyűjtött és a tájra-
raktárakban tárolt könyvanyag egészében Budapesten volt — ezt a számot 4 500 000
könyvtári egységre kerekítetten tekintették úgy, mint a tulajdonképpeni nemzeti
tulajdonba került könyvanyag mennyiségét.

A NEMZETI TULAJDONBA VETT KÖNYVANYAG FELHASZNÁLÁSA

Az első évek

A nemzeti tulajdonba vett könyvanyag szervezett — elvileg megalapozott és szabályokban rögzített feldolgozására és szétosztására csak 1953-ban, azt követően került sor, amikor e munka vitelét a Népkönyvtári Központ vette át. Helyesebben, ezt egy olyan időszak előzte meg, amely már a könyvanyag begyűjtésével párhuzamosan indult meg, és éppen ebből következően nem is nyújthatott megfelelő megoldást.

1949 — Az OKK sikertelen duplumcsere-akciójából kényszerűen kialakult fölőspéldány-csoport kezdettől fogva arra törekedett, hogy a beérkező könyvanyaggal lépést tartva, a használható könyveket az igénylő könyvtárakhoz továbbítsa. 1949 folyamán 24 ezer címet jegyzékelt (szerző, cím, egyes esetekben kiadási év) és 95 könyvtár között 18 606 kötetet osztottak szét. A beáramló könyvmennyiség azonban ennél nagyobb volt és megkezdődtek a krónikussá váló raktárgondok. A csoport előbb a Ráth György Múzeumban volt, majd a Szentkirályi utca 7. alá költöztek, onnan a Pedagógiai Főiskola Cukor utcai épületének alagsorába, később a Guszev u. 1. alatti épület üzletsorának egy részébe.

1950 — Nagyobb szervezettséget kívántak adni a munkának. A szétosztásra alkalmas könyvanyagot már 36 szakcsoportra bontottan ajánlották fel 160 könyvtárnak. A szétosztásra alkalmatlannak ítélt könyvanyagot pedig egyetlen jegyzékbe foglaltan csak az OSZK-nak és a Munkásmozgalmi Intézet Könyvtárának mutatták be, s amit azok nem igényeltek, átadták ipari felhasználásra. „A munkát az a jószándék jellemezte, hogy minél rövidebb idő alatt minél több könyvet küldjenek ki. Ezt [azonban] nem sikerült megvalósítani, részben személyzet- és helyhiányában, részben [azért], mert a nem igényelt műveket, amelyek száma jóval nagyobb volt, mint az igényeltéké, kétszer, jobb anyag esetén többször is jegyzék[elni kellett, ami a munkát fent nem tarthatóan lelassította].”⁶⁴

1951 — A teljesítmény növelésére (miután a szerzetesi könyvtárak anyagának begyűjtése már megindult és a raktárak telítettsége nőttön-nőtt) bevezették az anyagnak gyorsított szétosztását. A könyvanyagot 20 szakcsoportra bontották, a könyvtárakat pedig helyszíni válogatásra hívták ki, akik az igényelt könyveket

62. OSZK-KEO/18.

63. 1958-ban, 1960-ban és azt követően több alkalommal. Ezek a raktári felmérések minden esetben köbméterben történtek, amelyből az anyagféleségek szerinti átlagszámokkal állapították meg a könyvtári egységek hozzávetőleges számát. Ugyanis a gyakorlatban művenként/kötetenként való számolás csak a feldolgozásnál és a szétosztásnál lehetséges.

64. NK Krónika. 4. 1.

azonnal el is szállították. Ezzel a módszerrel 1951 novemberétől 1952 márciusáig mintegy 100 ezer kötetet osztottak szét.

A gyakorlatban azonban ez a módszer nem volt fenntartható. Teljesítmény szempontjából ugyan gyorsnak bizonyult, de nem biztosíthatta azt az alapvető körülményt, hogy minden könyv annak a könyvtárnak állományába kerülhessen, ahol elsősorban volt rá szükség. Ugyanakkor a helyszíni — tehát a könyvtár állományával való összevetés nélküli — válogatás az átvett anyag egy részénél csak időleges helycserét jelentett, mert később az átvevő könyvtárnál lett főlépéddá és ismét oda került vissza, ahonnan elindult: a nemzeti tulajdonban levő könyvanyaghoz. Igaz ugyan, hogy ez egyébként is előfordult, de a helyszíni válogatás már eleve adta erre a lehetőséget.

Nem Budapesten, hanem vidéken, a szerzetesi könyvtárak anyagának helyszíni szétválogatásánál is kialakult az a nemkívánatos gyakorlat, amely a helyi könyvtárak (a szótárak és lexikonok esetében a múzeumok és levéltárak) igényeit — az országos érdekek rovására — soron kívül elégítette ki.

Összefoglaltan: Az 1949–1951. években a feldolgozásnak és szétosztásnak ezek a módszerei nem bizonyultak megfelelőeknek, de „az 1951. év végére már kialakult az az álláspont, mely szerint [a teljes könyvanyagot, tehát] az eddig begyűlt és a szerzetesi anyagot [együttesen], egységes szempontok szerint és tervszerűen kell feldolgozni és szétosztani a könyvtárak között”.⁶⁵

Ugyanakkor az eddigi „próbálkozások” abban a tekintetben hasznosnak bizonyultak, hogy a tapasztalatok elemzése lehetőséget adott a kidolgozásra került tervzetnél az olyan hibák elkerülésére, amelyek egyébként csak a gyakorlatban váltak volna észrevehetőkké.

Az átmenet időszaka

1952–1953 — A feldolgozó és szétosztó munka elvi alapjainak kimunkálása — amely a nemzeti tulajdonba került közel ötmillió könyvtári anyag megfelelő felhasználására alkalmas lehetett — még az OKK-hoz való tartozás idején megkezdődött,⁶⁶ de végleges formában való elkészülésére és a Népművelési Minisztériumhoz való felterjesztésére csak 1952 novemberében került sor.

Miután a tervszerű feldolgozás előfeltétele a teljes anyag előzetes csoportosítása (az akkori kifejezéssel: válogatása) volt, 1952 márciusában a könyvanyag szétosztását ideiglenesen felfüggesztették és megkezdték a munkának új szempontok szerinti átszervezését.

Nem kis nehézséget jelentett a megkezdett munka vitelében a könyvkereskedések 1952. április 1-ével beindított államosítása, majd augusztus folyamán az OKK megszűnésével a Népkönyvtári Központ által történt átvétele. Budapesten és a vidéki tájraktárakban a csoportosítás munkája azonban — ha kisebb-nagyobb zökkenőkkel is — folytatódott és megkezdődött azzal párhuzamosan a vidéken levő anyagnak (a feldolgozás sorrendjének megfelelő) felszállítása Budapestre, az akkorra már kialakított ún. profilraktárakba.⁶⁷

65. Uo. A feldolgozó munka kezdetei. 14. l.

66. A tervezet BORSÁ Gedeon, DÖRNYEI Sándor és WIX Györgyné közös munkája.

67. Egy vagy több csoportot képező anyag elhelyezésére és feldolgozására szolgáló raktár-munkahely. A Beloiannis u. 12-ben a modern magyar könyveket, a Kálmán u. 15-ben a periodikákat, a Rokolya u. 28-ban a modern idegen, a Kiscelli u. 108-ban a régi magyar könyveket dolgozták fel.

A feldolgozó munka alapvető időszaka

1953–1960 — A nemzeti tulajdonba jutott könyvtári anyag felhasználása: feldolgozása és az azzal párhuzamos tervszerű szétosztása 1953 utolsó negyedében kezdődött és annak első alapvető időszaka 1960 decemberében fejeződött be.⁶⁸ A munkát 1954. máj. 31-ig az NK Könyvfeldolgozó Osztálya, azt követően pedig az OSZK Könyvelosztója végezte.

A munkafeladatot az NK 1953 februárjában készült ügyrendje — a 2042/13/1952. sz. minisztertanácsi határozat alapján — a következőkben konkretizálta: „[A feladat] különböző megszünt könyvtárak könyvanyagának összegyűjtése és rendezése, a meglévő könyveknek tudományos és nyilvános könyvtárakhoz való eljuttatása és az egyes könyvtárakban feleslegessé vált könyveknek más könyvtárakba való irányítása, továbbá az újonnan szervezendő könyvtárak részére a régebben és újonnan megjelent könyvekből tartalék-könyvvalap létesítése.”⁶⁹ Ezt a feladatot az OSZK Könyvelosztója változatlanul vette át.

E feladat végrehajtásának elvi alapvetését és módszereit a Könyvtárügyi Tanács elé terjesztett javaslat-tervezet tartalmazta.

A felhasználás tervezete

Elvi alapvetésként a Könyvtárügyi Tanács elé terjesztett javaslat⁷⁰ annak a megállapításából indult ki, hogy a begyűjtés során nemzeti tulajdonba vett könyvtári anyag olyan jelentős nemzetgazdasági és kulturális érték, ami „megfelelő feldolgozás esetén a magyar könyvtárügy történetében egyedülálló lehetőséget biztosít könyvtáraink állományainak gyarapítására”.

Elérendő célként pedig a tervezet kettős feladatot jelölt meg: 1. a vidéki közkönyvtárak szegényes könyvállománya fejlesztéséhez a kiindulási alap megteremtését, elsősorban tudományos és szakanyaggal⁷¹ és 2. az Országos Széchényi Könyvtár és a Debreceni Egyetemi Könyvtár hungarika anyaga — egyébként beszerezhetetlen hiányainak pótlását és kiegészítését.⁷²

E célkitűzéseknek megfelelően a tervezet a nemzeti tulajdonba került könyvanyag teljes értékű feldolgozását és teljes szétosztását vette tervbe és mindezt az ország legteljesebb hungarika gyűjteményével rendelkező Országos Széchényi Könyvtárnak a segítségével tervezte megvalósítani. Ebben a vonatkozásban még az „együttes munka” kifejezést sem tartanám túlzottnak, olyannyira ráépített volt a feldolgozó munka az OSZK-val való együttműködésre. Igazolja ezt az

68. Indoklását l. a bevezetésben.

69. A Népkönyvtári Központ Ügyrendje. — OSZK-KEO/18.

70. Az ömlesztett könyvanyag feldolgozásának tervezete és elvi problémái. — OSZK-KEO/53. (Könyvvalap Bizottság 1952–1956.)

71. A könyvtárügy fejlesztéséről szóló 1952. évi minisztertanácsi határozat 5. bekezdése előírta, hogy 1952 végéig minden megyében megyei és 1954 végéig minden járásban járási könyvtárat kell szervezni. A megyei könyvtárak minimális állományát 15 ezer kötetben szabta meg. — A könyvtári szolgálat jogi szabályozása. Bp. 1958. 32. l.

72. „Az OSZK állománya is [a Könyvelosztó útján] számtalan elveszett vagy állományában soha nem szereplő, gyűjtőköréhez szorosan kapcsolódó könyvet: hungaricát, rariorát, segédkönyveket, sőt a Régi Magyar Könyvtár számos példányát, kódexeket és egyéb kéziratokat szerzett be.” — WALDAPFEL Eszter, V.: i. m. 32. l.

OSZK-nak az NM Könyvtárosztályhoz intézett 1953. január 23-i felterjesztése is, mely szerint a nemzeti tulajdonban levő „... könyvanyag feldolgozása és a könyveknek megfelelő katalóguscédulával való ellátása oly könyvtári feladat, amely szorosan egybefonódik az OSZK adréma-lemeztárával és az egész munkafolyamat számos fázisban kapcsolódik az OSZK belső munkájához”.⁷³

A módszerek meghatározásában — a tervezet elkészítésénél, de azt követően a munka folyamán is — igen sok szempontot kellett figyelembe venni. Így alapvető követelmény volt már eleve biztosítani, hogy a begyűjtött anyagban levő többpéldányok lehető teljességgel egyszerre kerüljenek feldolgozásra, valamint azt, hogy a könyvek a könyvtárak akkori szükségleteinek megfelelő időrendben kerüljenek feldolgozásra, illetve szétosztásra.

Ezt szolgálta az anyag előzetes csoportosítása. Az alábbiakban ismertetett sémában a csoportok egymásutánisága egyben a feldolgozás sorrendjét is megszabta.

Az anyag előrendezésének sémája:

A. csoport = Azonnal feldolgozható/szétosztható anyag

1. Klasszikus és haladó szépirodalom magyar nyelven
2. Modern (20. századi) szótárak, lexikonok

B. csoport = További osztást igénylő anyag

(a) ETO 0 és 39—9 szakok

3. 1850 után megjelent magyar és magyar vonatkozású nyomtatványok (modern magyar anyag)
4. 1850 után megjelent idegen nyelvű nyomtatványok (modern idegen)
5. 1850 előtt megjelent magyar és magyar vonatkozású nyomtatványok (rég Magyar)
6. 1850 előtt megjelent idegen nyelvű nyomtatványok (rég Magyar)
- (b) ETO 1—38 szakok
7. Magyar és magyar vonatkozású könyvek (1—3 nemzeti)
8. Idegen nyelvű könyvek (1—3 idegen)

A terv, amint az a fentiekből is látható, az anyag előrendezésének első ütemében a nyomtatványokat csak megjelenési idejük és hungarika vonatkozásuk szerint csoportosította. Minden további osztás (a könyveken belül: egykötetes önálló, többkötetes művek, részcím nélküli sorozatba tartozó művek, kolligátumok) csak az előrendezés második ütemében, csoportonként külön-külön került sorra.

Nem foglalkoztak a nyomtatványokon kívüli egyéb anyaggal, a kéziratokat, zeneműveket, térképeket előkerülésük sorrendjében feldolgozás nélkül adták át az OSZK illetékes különgyűjteményeinek.

Az anyag előrendezését követő feldolgozás volt az, ami tényleges munkakapcsolatot teremtett az NK feldolgozási osztálya (majd az OSZK könyvelosztója) és az OSZK akkori szerzeményi és könyvfeldolgozó osztályai között.

A munkakapcsolat eszköze az OSZK több százezres adrematizált címléírásainak duplikált katalógusa volt, módszere pedig a feldolgozó munkának az az

73. OSZK irattára 14—021/1953. jan. 23. sz.

első lépése, amely arra kívánt feleletet adni, hogy az adott könyv megvan, megvolt vagy nincsen meg az OSZK állományában. A feldolgozás menete is ennek megfelelően alakult: számjelzetét innen kapta (azaz azonos lett az OSZK raktári jelzetével) és további útja is e három eset egyikének megfelelő „futószalagon” haladt. Az előkerült példányok sorszámát mind a katalóguscédulákra, mind a könyvekre rávezették. A könyveket a feldolgozó munka egy következő fázisában — dr. SEBESTYÉN Géza ötletének felhasználásával — az OSZK által készített adrémalevonatokkal szerelték fel. Ennek megfelelően történt a címleírások igénylésre való szétküldése (a későbbiekben jegyzékelem) és az igényelt könyvek szétküldése. Az OSZK müncheni katalógusában szereplő anyagot — melyről adréalmazott címleírások nem állottak rendelkezésre — előkerülésükkor félretették és feldolgozásukra csak akkor került sor, amikor azokat az OSZK rekatalógizálta és címleírásuk elkészült.

Önként értetődően a feldolgozás menetének ez a sematikus ismertetése nem tartalmazhatja sem a részleteket, sem az átlagtól eltérő nem kis számú olyan eseteket, amelyek részletezésére e helyen nincs lehetőség. A lényeg az, hogy a feldolgozásnak ez a tervezete a gyakorlatban bevált és lehetővé tette a nemzeti tulajdonba került könyvanyag jelentős részének feldolgozását és a megfelelő könyvtárakba való eljuttatását.

Külön-külön tervezet készült az előrendezésben kialakított csoportok feldolgozására. Ezek közül a fentiekben az ún. modern magyar anyag feldolgozását ismertettem, nem csupán azért, mert annak idején ennek az anyagnak feldolgozásával kezdték a munkát, hanem azért is, mert a nemzeti tulajdonba vett könyvanyagnak mennyiségileg ez volt a legjelentősebb része.

A szétosztás problémái

Nem kisebb kérdésekkel találkoztak a feldolgozók a már nyilvántartásba vett könyveknek a könyvtárak közötti elosztásánál sem.

Akadályként már a kezdeti szakaszban az a hiány jelentkezett, hogy „az OKK-nak nem volt teljes katasztere a magyarországi könyvtárakról és azok gyűjtőköréről, holott a szétosztásnak csak az lehetett volna az alapja.”⁷⁴ A gyűjtőkör kérdése különben is évek hosszú során át vitatott kérdés maradt, függetlenül attól, hogy időközben az egyes szakcsoportok anyaga igényelhetőségének sorrendjét az NK Könyvfeldolgozó Osztálya — az OSZK bevonásával — összeállította és javaslatait a Könyvvalap Bizottság esetenként jóváhagyta.⁷⁵

Ide tartozóan külön kérdés volt a feldolgozott könyvek tartalmi szempontból való elbírálása a modern magyar anyagból előkerülő szépirodalomnál. Megoldására (elsősorban a kisebb könyvtáraknak nyújtandó segítségként) vezették be a szépirodalmi művek kategorizálását és annak a katalóguscédulákon való jelölését, megkülönböztetve a megkötöttség nélkül és a csak megkötöttségekkel kiadható irodalmi értékű műveket, valamint az irodalmi szempontból selejtes szépirodalmi könyveket. Ez utóbbiak feldolgozását a Könyvelosztó amúgy is a feldolgozó munka végére ütemezte be, és abból a későbbiekben csak az OSZK, a debreceni KLTE és a Magyar Írók Szövetségének könyvtárai igényelhettek.

74. NK Krónika. 4. 1.

75. A Könyvvalap Bizottság jegyzőkönyvei. — OSZK-KEO/53. (1952—1956)

A nemzeti tulajdonba került könyvanyag felhasználásának ezt a tervezetét az Országos Könyvtárügyi Tanács⁷⁶ 1953. szeptember 26-án tartott ülésében tárgyalta meg, illetve az azzal való foglalkozásra egy külön munkabizottságot hozott létre.

A Könyvalap Bizottság

A bizottság feladatkörét az OKT az alábbiakban határozta meg. Feladata: „1. A nemzeti tulajdonba került könyvek feldolgozásának folyamatos figyelemmel kísérése és tanulmányozása. 2. A könyvek feldolgozása, szétosztása és a könyvalap számára történő tartalékolás kérdéseiben elvi döntések hozatala. 3. Javaslatok előterjesztése a Könyvtárügyi Tanács részére az egyes könyvtárak gyűjtőkörét illetően.”⁷⁷

A Könyvalap Bizottságnak 6 (a Népkönyvtári Központ megszűnését követően) 5 állandó tagja volt: a Budapesti Egyetemi Könyvtár, a Debreceni Egyetemi Könyvtár, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, a Népkönyvtári Központ és az Országos Széchényi Könyvtár, illetve azok vezetői. A titkári teendőket 1954 májusáig a Népkönyvtári Központ, azt követően pedig az OSZK illetékes osztályvezetője látta el.

A bizottság első ülését 1953. október 26-án tartotta.⁷⁸ Ezen az ülésen vitatták meg a Könyvalap Bizottság működési tervezetét és arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a bizottság a jövőben az OKT albizottságaként működik. Ezen az ülésen — az NK Könyvfeldolgozó Osztály beszámolóját követően — hagyták jóvá a régi magyar könyvek, majd a bizottság második ülésén (1953. december 21-én) a modern magyar könyvek feldolgozásának javasolt tervezetét kisebb módosításokkal.

A Könyvalap Bizottság üléseit a szükségnek megfelelően esetenként hívták össze. Így — önként értetődően — munkájának zöme az 1953 októberében történt megalakulását követő 1954. évre esik. Ekkor tárgyalták és hagyták jóvá, egyéb kérdések mellett, az ún. 1–3 magyar anyagscsoport, a magyar periodikák, a modern idegen anyag feldolgozásának és szétosztásának tervezeteit. 1954–1955-ben az RMK-művek és az ősnymtatványok tervezetét tárgyalták meg.⁷⁹

1960. december 21-től az Országos Könyvtárügyi Tanács szakbizottságaiban történt átszervezés folytán a bizottság az Állománygyarapítási Szakbizottság Könyvalap Bizottságaként működött. Tagjai: dr. MÁTRAI László (Budapesti Egyetemi Könyvtár), RÓZSA György (MTA Könyvtára), HÁMORI Béla (OSZK),

76. 1953-ban hozták létre népművelési miniszteri rendelettel. „Ezt megelőzően (1951, 1952-ben) az Országos Népművelési Bizottság Könyvtárügyi Albizottsága tevékenykedett, melynek célja volt, hogy a szétszórtan működő könyvtárak vezető szervei munkáját összehangolja.” — FARAGÓ Lászlóné: *Az Országos Könyvtárügyi és Dokumentációs Tanács (OKDT)*. = *Könyvtári Minerva*. 2. k. Bp. 1965. 121. l.

77. OSZK-KEO/53. (1952–1956)

78. BERZA László, HARASZTHY Gyula, KOVÁCS Máté, LENGYEL Lajosné, RÓZSA Ilona, WALDAPFEL Eszter voltak jelen, az ülés jegyzőkönyve szerint. — OSZK-KEO/53. (1952–1956)

79. Csak részben került végrehajtásra. 1960 júliusában a Könyvalap Bizottság újból tárgyalta „Javaslat a nemzeti tulajdonban levő RMK-művek és ősnymtatványok feldolgozására és szétosztására, c. OSZK kollégiumi előterjesztés alapján. — OSZK-KEO/53. (1960—)

dr. CSÜRY István (Debreceni Egyetemi Könyvtár), Révész Ferenc (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár), ügyvezetője pedig HORVÁTH Viktor volt.⁸⁰ Új ügyrendjét az OKT Állománygyarapítási Szakbizottság és Könyvalap Bizottság 1961. február 8-i ülésében fogadta el és terjesztette fel jóváhagyásra az OKT Elnökségéhez.⁸¹

Nyolc esztendő munkája

Az NK Könyvfeldolgozó Osztálya és az OSZK Könyvelosztó az 1960. év végéig munkájának szervezetét, formáit és munkamódszereit szükségszerűen változtatta ugyan, de lényegében változatlanul fenntartotta az állami tulajdonba vett anyag teljes mértékű feldolgozásának és szétosztásának alapelvét. A feldolgozás menetében is érvényesítették azt az alapvető szempontot, hogy elsősorban a könyvtárak szempontjából fontosabb és használhatóbb anyagcsoportokat dolgozzák fel és osszák szét.

Az 1956. évi ellenforradalmat megelőző években — a Népművelési Minisztérium és a Könyvalap Bizottság intencióinak megfelelően — minél nagyobb mennyiségű anyagot igyekeztek juttatni a közművelődési könyvtáraknak, különösen a klasszikus és haladó szerzők műveiből. 1956 után — amikor a feldolgozásra kerülő anyag összetétele változóban volt — a muzeális megőrzés és a tudományos kutatás céljait szolgáló könyvanyag feldolgozásánál a nagykönyvtárak és szakkönyvtárak igényeinek kielégítése került előtérbe, így ennek megfelelően fokozatosan csökkent a közművelődési könyvtárak részesedése is.⁸²

1954-ben befejeződött a szerzetesi könyvtárak anyagának begyűjtése, 1958-ban pedig a még vidéken maradt tájraktárak anyagának Budapestre való felszállítása.⁸³

Az, ami ebben az időszakban hátráltatta az állami tulajdonba vett könyvanyag feldolgozását, az a könyvtárak sürgetésére átvett főlőspéldány-anyag volt,⁸⁴ mert ezeknek még a folyamatosan csökkentett mértékű átvétele is csak az államosított könyvanyag feldolgozásának rovására volt megoldható. 1958. november 1-től előbb egy külön főlőspéldány-csoportot hoztunk létre (mely egyben lehetőséget adott a beérkező — az államosított anyagnál értékteleenebb — főlőspéldányoknak külön való kezelésére),⁸⁵ 1960. szeptember 15-től pedig az MM Könyv-

80. Az OKT Elnökségének 1960. dec. 21. keltezésű átirata. (Aláíró: Kovács Máté az OKT elnöke, címzettje: HORVÁTH Viktor, az OSZK Könyvelosztó vezetője.) — OSZK-KEO/53. (1960—)

81. Jegyzőkönyv. Az OKT Állománygyarapítási Szakbizottsága és Könyvalap Bizottsága 1961. febr. 8-án tartott ülésén hozott határozatai. — OSZK-KEO/53. (1960—)

82. A Könyvelosztó által szétosztott teljes könyvanyaghoz viszonyítva (kötetekben) 1953-ban 31, 1957-ben 18, 1960-ban 6 százalék. — Az 5. pontban jelzett előterjesztésben 5. l.

83. A pécsi tájraktár anyagát (37 m³) vasúti szállítással konténerekben, a debreceni tájraktár anyagát (35 m³) tehergépkocsikkal szállítottuk fel. — A Könyvelosztó 1958. évi jelentése, OSZK-KEO/73. (1952—1960)

84. 1953—1958-ban (becslés alapján) 600 000, 1959—1960-ban (átvételi elismervények alapján) 106 000 könyvtári egység. — Az 5. pontban jelzett előterjesztésben 2. l.

85. 1959-től a Könyvelosztó éves jelentései ← külön-külön adnak számot a „törzsgyűjtemény” és a főlőspéldány-feldolgozás és -szétosztás munkájáról. — OSZK-KEO/73. (1952—1960)

társztályának 79 048/1960. sz. hozzájárulása alapján, időlegesen meg kellett szüntetnünk a föls példányok átvételét.

Az állami tulajdonba vett könyvanyag felhasználásának mennyiségi mutatóit erre az időszakra vonatkozóan a Könyvelosztó raktári állományának 1958. és 1960. évi felmérései, valamint egyéb nyilvántartásai adják.

Az 1953. évi 4 500 000 könyvtári egységet jelentő induló állományhoz viszonyítva az 1953—1958. években 42,1 az 1959—1960. években pedig további 16,8, összesen 58,9 százalék volt a csökkenés. Konkrétan: 1958-ban 1381,8 köbméter (átszámítással 2 608 000 könyvtári egység), 1960-ban pedig 1141,6 köbméter (1 847 000 könyvtári egység) könyvtári anyag volt a Könyvelosztó raktárainban feldolgozatlan vagy részben feldolgozott állapotban.⁸⁶

Az 1141,6 köbméter még meglévő anyagnak 57,6 százalékát olyan anyagrészek képezték, melyek (kisebb kivételektől eltekintve) még szakkönyvtári vonalon is csak kisebb érdeklődésre tarhattak számot. Tételes felsorolásban (köbméter/könyvtári egység): időrendben csoportosítottan az 1701—1850 közötti külföldi szakirodalom (292,4/165 800), az ún. modern magyar anyagból a teológia,⁸⁷ a jog-közigazgatás és a középiskolai tankönyvek (181/283 900), az idegen nyelvű modern — 1850 utáni — szakirodalom (95,9/112 900), valamint a hungarica és idegen periodika-anyag szórványszámai (88/352 000).⁸⁸

Nyilvántartásaink szerint az 1953—1960. években a könyvtárak részére, külföldi cserére, az Állami Könyvterjesztő V. és a Kultúra Külkereskedelmi V. részére értékesítésre — 1 372 635 könyvtári egységet adtunk át. Az 1953—1959-es évekről csak összesített adatokkal rendelkezünk.⁸⁹

1959—1960-ban, amikor a Könyvelosztó az állami tulajdonba vett anyag feldolgozása mellett (részben ahhoz kapcsolódóan) újabb feladatokat is kapott⁹⁰ — érkezett el egy újabb határhöz, amikor munkáját szükségszerűen felül kellett vizsgálni és a megváltozott helyzetből adódott feladatait, munkáját módosítani kellett. Idézve a Könyvelosztónak az előbbieken már említett előterjesztését (l. a Jegyzet-ben az 5. pont alattiakat), biztosítania kellett egyfelől „a birtokában levő könyvtári anyagnak az eddigieknél aránylagosan gyorsabb feldolgozását, valamint gazdaságosabb és célszerűbb felhasználását”; másfelől lehetőséget kellett teremtenie „a Könyvelosztó szervezetének felhasználásával, a köz-

86. Az 5. pontban jelezett előterjesztés 2. sz. melléklete.

87. 1955. január folyamán a TIT közreműködésével rendezését megkezdték, de néhány hónap múltán abbamaradt. — A Könyvelosztó 155. évi jelentése. OSZK-KEO/73. (1952—1960)

88. Az 5. pontban jelzett előterjesztés 3. sz. melléklete.

89. KOSTYÁL István: *25 éves az Országos Széchényi Könyvtár Föls példány Központja* (a szerző szóbeli kiegészítésével) = *Könyvtáros*. 24. évf. 1974. 6. sz. 336. l.

90. Az 5. pontban jelzett előterjesztés 1. sz. melléklete szerint: a) A KIM és az MM 4/1959. (M. K. 3.) MM sz. együttes utasítás alapján a MÉH Vállalat átvevő telepeinek Budapesten való ellenőrzése és a megyei könyvtárak útján az országos ellenőrzés irányítása. b) Az MM Könyvtárosztály 77122/1960. (jan. 20.) sz. ut. alapján a Kultúra KV periodika-duplumpéldány külföldi értékesítési akciójának a könyvtári vonallal való koordinálása, ill. az arra szánt anyagból a hazai könyvtári igények biztosítása. c) A kötelezpéldányok szétosztásából visszamaradt anyag szétosztása, részben Budapesten az utóválogatásra engedélyt nyert könyvtárak helyszíni válogatásával, részben a vidéki könyvtárak között szakjegyzékeink útján.

könyvtárak kevésbé használt anyagának korszerű központi elhelyezésére és felhasználására (tartalékkönyvtár), valamint főlőpéldányaiknak központi cseréjére (főlőpéldány-központ)”⁹¹.

KÉRDÉSEK, AMELYEK FELELETRE VÁRNAK

A múlt ismeretében, kérdéseinek és megoldásainak elemzésében még két olyan kérdés van, amire választ kell adni. Sommázva ezeket:

— Helyes volt-e a nemzeti tulajdonba vett könyvanyag feldolgozásának a Magyarországon alkalmazott megoldása, vagy más megfogalmazásban: nem lett-e volna helyesebb „... ezeket az állami birtokba vett könyvtárakat muzeális gyűjteményekként eredeti helyükön, eredeti berendezésükben meghagyni ...”⁹² illetve ezeknek a könyvtáraknak állományát nem „könyvgyedekként” kezelni?

— Ezzel összefüggően, nem vállaltuk-e a feladat megoldásának egy olyan változatát, ami meghaladta lehetőségeinket és erőnket, hiszen az 1949—1952. években begyűjtött könyvanyag egészében még ma sem nyert feldolgozást és felhasználást?

Feleletre váró kérdések ezek, amelyek a jelen és a jövő számára egyaránt fontosak.

Analógiák a szocialista országokban

A hasonlóságon alapuló alaki és működésbeli megegyezések kereséséhez szükségként vezet el az első kérdés. Hiszen Bulgáriában, Csehszlovákiában, Jugoszláviában, Lengyelországban, a Német Demokratikus Köztársaságban és Romániában — a Szovjetunió által felszabadított országokban — a megdöntött régi államrendek romjain létrejött népi hatalmak történetében is, a miénkhez hasonló politikai és társadalmi folyamatok eredményeként került napirendre a nem köztulajdonban levő könyvtárak államosítása.

Ezért tekinthetjük magától értetődőnek a Népkönyvtári Központnak azt a lépését, hogy 1953. március 4-én, a Népművelési Minisztérium útján tájékoztatást kért ezeknek az országoknak könyvtári szerveitől az ottani megoldásokról. Az OSZK Főlőpéldány Központ régi irattárában Berlin, Bukarest, Prága és Szófia válaszai találhatók.⁹³

Az azonos — elsősorban a begyűjtés módjára, a begyűjtött könyvanyag elhelyezésére és felhasználására vonatkozó — kérdésekre a megkérdezettek adott-ságaikat tükröző választ adtak.

A Német Demokratikus Köztársaságban, amely a háborút megelőzően is kiépített és jól szervezett könyvtárhálózattal rendelkezett, válaszuk szerint, a

91. HORVÁTH Viktor—WIX Györgyné: *A tároló könyvtár elvi és gyakorlati kérdései a külföldi szakirodalomban és megvalósulásának lehetőségei Magyarországon.* = *Magyar Könyvszemle.* 1960. 267—291. l. — *Javaslat a Könyvelosztó keretében kialakítandó főlőpéldány-központ létesítésére.* [OSZK kollégiumi hírek. 1962. febr. 22-i ülés.] = *OSZK Híradó.* 5. évf. 1962. 3. sz. 53. l.

92. CSAPODI Csaba. *A proveniencia elve a könyvtárban.* = *Magyar Könyvszemle* 75. évf. 1959. 4. sz. 431—432. l.

93. OSZK-KEO/53. (1952—1956)

könyvanyagot a helyileg illetékes könyvtárak gyűjtötték be, dolgozták fel és az 1953-ban Gothában létesített Zentralstelle csak a feldolgozott könyvanyag címlírásait kapta kézhez és ajánlotta fel a könyvtáraknak. Erről tanúskodik Gerhard PACHNICKE már említett beszámolója is,⁹⁴ amikor a következőket írja: Nem lehet eléggé megköszönni a könyvtáraknak, hogy az 1945-re következő években a gazdátlan és parlagon heverő könyvek hatalmas áradatát, amely az ő körzetükbe tartozott, saját raktáraikba és pincéikbe irányították. Ekkor az egyetemi és tartományi könyvtárak a szó szoros értelmében könyvraktárrá váltak.

Más volt a helyzet Romániában. Az államosított könyvanyag begyűjtését központilag szervezték és irányították. Ezt a Kulturális Alapítványok Bizottsága mellett — minisztertanácsi határozattal — létrehozott és működő Állami Könyv-alap, a begyűjtést a tartományi és körzeti néptanácsok népművelési osztályai végezték. Csak a történelmileg jelentős könyvtárakat (Teleki Könyvtár, Batthyaneum, Bruckental Múzeum, Nagyenyedi Kollégiumi Könyvtár) hagyták meg eredeti helyükön és azokat műemlékkönyvtárrá minősítették. Az egyéb könyvtárak anyagát tartományonként gyűjtötték be és raktározták. Az anyag legértékesebb részét a bukaresti Biblioteca Centrala de Stat részére biztosították (ebből részesültek az akadémiai és egyetemi könyvtárak is), az egyéb könyvanyagot a tartományi és körzeti könyvtárak kapták meg.

Központilag irányították a könyvtárak államosítását Csehszlovákiában is. Prága válasza szerint (amelyet az ottani magyar követség útján továbbítottak): A történelmi értékű nagyobb gyűjteményeket eredeti helyükön hagyták meg vagy egészében más, megfelelőbb helyre irányították. A begyűjtött könyvanyagból elsősorban az állami tanulmányi könyvtárak, a főiskolák és tudományos intézmények könyvtárait részesítették.

Bulgáriát illetően, elegendő annyit említenünk, hogy mindössze 10 könyvtár, kb. 60—70 ezer kötetnyi állományának állami tulajdonba vételéről volt szó és azt a szófiai Vaszil Kolarov Állami Könyvtár hajtotta végre.

A kézhez vett válaszok az egyes országok adottságait is tükrözik. A háború által feldúlt vagy a pusztulástól többé-kevésbé megmenekült országok adtak választ. Olyanok, amelyek értékes, évszázados múltú főúri és egyházi könyvtárakkal bírtak vagy ilyenekben szegények voltak. Olyan országok, ahol jól kiépített, szervezett és korszerűen felszerelt tudományos és közművelődési könyvtárak voltak vagy olyanok, ahol a közkönyvtárak korszerű szinten való tartása közömbös volt az államhatalom számára. Az ilyen vagy olyan adottságok együttesen és külön-külön is meghatározói voltak annak, hogy hol és hogyan zajlott le a kultúra hordozóinak, a könyveknek és könyvtáraknak a népi hatalom által történt tulajdonba vétele.

94. Gerhard PACHNICKE: i. m.

És Magyarországon?

Két idézettel tenném jobban érzékelhetőbbé az e kérdésre adható választ.

Az egyik a KARSAI Elek és M. SOMLYAI Magda által közreadott, 1944 őszének és 1945 tavaszának eseményeit idéző krónika bevezetőjéből való.⁹⁵

„A háború, mert háború volt, természete szerint rombolt és pusztított. Ahonnan azonban a Vörös Hadsereg előzte a modern kor legnagyobb veszedelmét, a fasizmust, ott összeomlott a régi államgépezet és sürgető teendőikkel, messzelátó tervekkel kezdetét vehette az új élet. A magyar helyeségek közül Battonya szabadult fel elsőnek, és Nemesmedves utolsónak; felszabadulásunk időpontját majd hét hónap választja el egymástól. Az ország egy — egyre szűkülő — részén tehát hónapokig tartotta magát a régi, egyre féktelenebb, egyre brutálisabb eszközökkel.”

A másik, SALLAI István és SEBESTYÉN Géza közismert kézikönyvének egy megállapítása és általuk is átvetten, VARJAS Béla tanulmányából egy idézet.

⁹⁶ „A magyar könyvtárügynek vannak értékes hagyományai. Századok folyamán létrejöttek az egyetemi és főiskolai oktatást és a tudományos munkát támogató nagy tudományos könyvtárak, amelyek adott lehetőségeik szerint a kor színvonalán igyekeztek megoldani feladataikat. A XIX. század második felében, majd századunk elején fejlődésnek indulnak a közművelődési könyvtárak is, első sorban kell hivatkozni most is a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár gazdag múltjára.” — Viszont a Horthy-Magyarország idején:

⁹⁷ „A viszonyok mostohasága és az akkori kormányzat közömbössége következtében a könyvtárak az élettől, a nép szélesebb rétegeitől elzárkózva tengődtek ezen a könyvtárosok jó szándéka sem tudott változtatni. A könyvtári személyzet rendkívül alacsony volta, a korszerű technikai felszerelés hiánya eleve lehetlenné tett minden próbálkozást, mert az államhatalomnak akkor nem volt érdeke a tömegek műveltségének emelése, a nemzeti kultúra és tudomány intenzív fejlesztése.”

Ezek az idézetek is tényeket rögzítenek. Hazánkban ezek az adottságok hátrózták meg a könyveknek és könyvtáraknak nemzeti tulajdonba vételét: a kifosztott és rommá lett ország; a felszabadult nép leszámolása a múlttal, a reakciós uralkodó osztályok hatalmával; a népi demokratikus Magyarország építése első évtizedének nehézségei és a magyar könyvtárügy akkori helyzete.

Ezekből adódtak azok a körülmények, amelyeket „szinte leküzdhetetlen nehézségek”-ként említ az OKK-nak az a jelentése, amelyet a VKM-hez intézett a szerzetesrendek könyvtárainak átvételéről⁹⁸. A könyvtárakat az esetek többségében nem lehet eredeti helyén meghagyni, mert az épületeket egyéb célra (az esetek többségében iskolák, ipari tanulóotthonok létesítésére) utalták ki. — Nincs hová szállítani, mert a vidéki városok nagy része nem rendelkezik olyan könyvtárral, amely azt őrzésre befogadhatná. — Sok esetben volt üzlethelyisé-

95. A felszabadulás krónikája. 1944 ősze és 1945 tavasza. Közread. KARSAI Elek—SOMLYAI Magda, M.: Bp. 1970. [7]. 1.

96. SALLAI István—SEBESTYÉN Géza: *A könyvtáros kézikönyve*. 2. átdolg. és bőv. kiad. Bp. 1965. 800. l.

97. VARJAS Béla: *The development of librarianship in Hungary. 1945—1955*. Bp. 1956. 4. l. [Idézi SALLAI—SEBESTYÉN 96. alatti munkája.]

98. Azonos a 18. sz. alattival.

gekben, raktárakban, pincékben és padlásokon kell elhelyezni, de itt is rendszert rövid időre, mert onnan is tovább kell szállítani.

Kell-e még bizonyítgatnunk, hogy ilyen körülmények között a proveniencia elvének érvényesítésére, a közösség tulajdonába vett könyvtáraknak akár az eredeti környezetben való megtartására, akár csak egy állománytestként való elhelyezésére nálunk nem nyíltak olyan lehetőségek, mint pl. Csehszlovákiában.

Amiért a feladatot vállaltuk!

KÓHALMI Béla írta 1950-ben, útmutatásként a könyvtárak államosításának feladata előtt álló magyar könyvtárosok számára⁹⁹:

„A francia burzsoá forradalom két eredményt mutat fel a könyvtárügy fejlődése útján: a közügyek rendjére hozta a könyvtárügyet és általánossá tette a könyvtárak nyilvánosságát. Az igazi feladatot: a nép számára közel hozni a tudományos könyvtárakat, nem vállalta. Ezt a feladatot csak a szocializmust építő országok valósíthatják meg.”

Ezt a feladatot vallották magukénak, velünk együtt azok az országok, amelyek a szocializmus építésének útjára léptek. Ezt a célt tartotta szem előtt a könyvtári anyag feldolgozásának és szétosztásának szabályozására készült tervezet, amelyet ismertettünk.

Az állami tulajdonba vett könyvanyag feldolgozásának és szétosztásának az a formája, amelyet a Könyvelosztó vállalt és dolgozóit a maguk névtelenségében végeztek és végeznek, az a választható utak és módszerek közül, a nehezebb volt. Értékét és érdemét az adta meg, hogy nem engedett az egyébként gyorsabb eredményt ígérő (nyilván rövidebb időt és kevesebb munkát igénylő) megoldások csábításának, hanem a legfontosabbat (mert ilyen egy emberöltőben csak egyszer fordul elő) a teljes feldolgozás és teljes szétosztás elvének fenntartásával, a Nemzeti Könyvtár gyűjteménye hiányainak következetes, sok munkát igénylő pótlását és kiegészítését tekintette elsősorban feladatának és azt, hogy teljes erőbedobással segítse kulturális kormányzatunkat a közművelődési könyvtárhálózat pilléreinek, a megyei, a kiemelt járási és városi könyvtárak indulóállományának megteremtésében. És ez még akkor is tény, ha általában el is szoktak feledkezni róla.

Irodalom:

A tanulmányban idézett, illetve a jegyzetben már megnevezett címeken kívül:
BORSA Gedeon: *Négymillió könyv sorsa. Az Országos Széchényi Könyvtár Könyvelosztójának munkájáról.* — *A Könyvtáros.* 1957. 6. sz. 405—408. l.

Az elavult művek és fölüspéldányok kezelése. Bp. 1961.

HARASZTHY Gyula: *Központi könyvtárügyi szolgáltatások. Könyvelosztó (KEO).* — *Könyvtári Minerva.* 2. k. Bp. 1965. 169—171. l.

Hatályos könyvtárügyi szabályok gyűjteménye. Bp. 1954.

HORVÁTH Viktor: *A fölüspéldányok begyűjtése.* = *A Könyvtáros.* 1963. 3. sz. 134—135. l.

99. KÓHALMI Béla: *Nyolcmillió könyv sorsa. A szerzetesrendek könyvtárai, főúri magánkönyvtárak és közkönyvtárak a francia forradalomban.* = *Könyvtárügyi Szemle.* 1950. 4. sz. 25. l.

KOSTYÁL István: *A Fölőspéldányelosztó első évi munkájáról.* = *A Könyvtáros.* 1960. 3. sz. 167—168. l.

KOVÁCS Máté: *Könyvtáraink másfél évtizede.* = *A Könyvtáros.* 1961. 5. sz. 258—262. l.

Könyvtárügyi jogszabályok gyűjteménye. Bp. 1952.

A magyar népművelés tíz éve. Válogatott bibliográfia. Bp. 1956—57.

WIX Györgyné: *A művelődésügyi miniszter és a könnyűipari miniszter 4/1959. (M. K. 3.) M. M. sz. együttes utasítása az értékes könyvek és folyóiratok kiselejtezésének megakadályozásáról.* = *A Könyvtáros.* 1959. 5. sz. 331—332. l.

Verstaatlichung von Büchern und Bibliotheken in Ungarn (1949—1960)

V. HORVÁTH

Die politischen Aenderungen nach dem zweiten Weltkrieg und nachher die darauf folgende Umgestaltung der Gesellschaft bewegten unmittelbar und mittelbar ein Bibliotheksmaterial in einer Grösse von Millionen.

Dieses beträchtliche Material wurde in nationalen Besitz genommen, eingesammelt, dann geordnet, aussortiert und neu verteilt, womit das Landeszentrum für Bibliothekswesen beauftragt wurde. Als dieses Organ im August 1952 aufgelöst wurde, übergang die Aufgabe erst in das Bereich des Zentrum für Volksbüchereiwesen und dann ab Juni 1954 übernahm es die Zentralstelle für Altbestände der Nationalbibliothek Széchenyi.

Der vorliegende Aufsatz bespricht den ersten Abschnitt der Durchführung von dieser Aufgabe (1949—1960), die Geschichte der Verstaatlichung der Büchern und Bibliotheken in Ungarn. In Dezember 1960 hat nämlich der Rat der Leiter der Landesbibliothek Széchenyi die bis dahin vollständige Bearbeitung und Verteilung des Buchmaterials eingestellt und damit wurde im Wesentlichen die Periode der Verstaatlichung für abgeschlossen erklärt. Das damals angenommene neue Programm machte die weitere Arbeit zur Aufgabe eines neu gebildeten Überschussexemplarzentrum und einer ebenfalls neu zustandekommenden Speicherbibliothek, die beide im Rahmen der Zentralstelle für Altbestände tätig sind.

Der Verfasser beschäftigt sich in drei Kapiteln mit der Einsammlung und mit der Verwendung des verstaatlichten Büchermaterials und dann mit den Gegebenheiten, die die Verstaatlichung der Bücher und der Bibliotheken in Ungarn bestimmt haben.

Das erste Kapitel behandelt die Umstände des Einsammelns von den verstaatlichten Büchern, deren Charakter, Ursprung und Menge.

Noch vor der Verstaatlichung ist in Ungarn zuerst das zentrale Einsammeln der in den Bibliotheken überflüssig beziehungsweise unbrauchbar gewordenen Veröffentlichungen notwendig geworden. Mangels eines anderen Organes hat das Landeszentrum für Bibliothekswesen auf die notgedrungene Bitte der Bibliotheken diese Arbeit übernommen, den ihre grösste Not war sich von solchen Beständen zu befreien.

Die eigentliche Verstaatlichung begann mit dem Einsammeln der kleineren und grösseren Bibliotheken der nach Westen Geflohenen beziehungsweise aufgehobenen Vereine und Organisationen, die in den Jahren nach der Befreiung massenweise ohne Eigentümer geblieben sind. Die Einsammlung dieser Bibliotheken war — da die entsprechenden Registrierungen fehlten — besonders in der Provinz sehr schwer.

Viele Privatbibliotheken von Aristokraten und Anderen waren infolge der Kriegereignissen zerstört oder zerfallen. Nur in drei Privatbibliotheken blieben die Bestände unverändert. Die eine von ihnen ist die Festetics-Sammlung in Keszthely — die wertvollste unter den Bibliotheken der Hochadeligen in Ungarn. Diese wurde von der Regierung für „geschützt“ erklärt. Bis zum Jahre 1974 gehörte sie als Denkmalbibli-

othek zur Nationalbibliothek Széchényi unter dem Namen Helikon-Bibliothek. Die anderen beiden waren: die 25 000 Bände zählende Bibliothek von Kálmán Radvánszky in Sajókaza (sie wurde zum Eigentum der Bibliothek der Evangelisch-Lutherischen Landeskirche) und die Bibliophilsammlung von Gyula Végh, mit etwa 5000 Bänden welche aus dem Sibirischen Schkoss zu Bozsók in die Helikon-Bibliothek der Nationalbibliothek Széchényi gebracht worden ist.

Parallel mit dieser Sammeltätigkeit der Nationalbibliothek oder schon davor kamen mehrere Sammlungen im Ganzen oder detailweise in dem Besitz einzelner Bibliotheken. Z. B. kam zur Bibliothek der Universität für Wirtschaftswissenschaften die Bibliothek des ehemaligen Landesverbandes der Fabrikanten oder zur Ungarischen Wissenschaftlichen Akademie die Bibliothek des Nationalkasino. Über diese Bestände haben wir aber keinen Überblick.

Infolge des gesetzkräftigen Erlasses Nr. 34 vom Jahre 1950 wurden Ordenshäuser aufgehoben und Ordensschulen verstaatlicht. Ihre Bibliotheken kamen ebenfalls in nationalen Eigentum. Am 1. April 1951 wurde das Buchmaterial der Privatbuchhandlungen, Antiquariaten und Leihbibliotheken verstaatlicht.

Das Landeszentrum für Bibliothekswesen hat von den aufgehobenen Ordenshäuser und Ordensschulen die Bestände von 135 Bibliotheken in nationalen Eigentum übernommen. Davon wurde — laut des Abkommens zwischen Staat und Kirche — die gebräuchliche theologische Literatur bei der Übernahme der Bibliotheken den Bibliotheken den Bevollmächtigten der Kirche zurückgegeben.

Zweie von den wertvollsten Ordensbibliotheken wurden für geschützte staatliche Denkmalbibliotheken erklärt, und in der ursprünglichen Aufstellung erhalten. Diese sind die Sammlungen des Franziskanerorden in Gyöngyös gegründet im 15. Jahrhundert und die der Abtei des Cistercienserordens in Zirc aus dem 18. Jahrhundert. Weitere 6 Bibliotheken wurden dispensiert und stehen heute auch noch unter kirchlicher Verwaltung. In der Reihenfolge ihrer Gründungsjahre sind es die Folgenden: Zentralbibliothek des Ordens von St. Benedikt in Pannonhalma (1001), Bibliothek des Franziskanerklosters von Buda (1717). Nachträglich nach der Aufhebung der Orden wurden die Ordensbibliotheken der Franziskaner in Esztergom, der Benediktiner in Győr und der Piaristen in Kecskemét wieder hergestellt.

Unsere Angaben über die Menge des in nationalen Eigentum geratenen Buchmaterials sind infolge der Umstände bei der Übernahme der Bibliotheken (in den meisten Fällen gab es keine Inventare, und das Buchmaterial musste gleich nach der Übernahme abtransportiert werden) nur von annähernder Genauigkeit. Nach dem Jahresbericht von 1953 des Zentrums für Volksbüchereiwesen waren es 4 500 000 Bände.

Der zweite Abschnitt unseres Aufsatzes beschäftigt sich mit der Verwertung des verstaatlichten Bibliotheksmaterials, und zwar mit der Bearbeitung (Ordnung und neue Verteilung), mit den Ereignissen der ersten acht Jahren (1953—60), mit dem der Arbeit zum Grunde liegendem Programm und mit den im Laufe der Arbeit sich meldenden Problemen.

Der Ausgangspunkt des Programmes ist die Feststellung, dass das in nationalen Eigentum geratene Bibliotheksmaterial so bedeutende nationalwirtschaftliche und kulturelle Werte enthält, die bei entsprechender Bearbeitung zur Ergänzung der Bestände unserer Bibliotheken in der Geschichte des ungarischen Bibliothekswesens eine einmalige Möglichkeit bietet. Das Programm bezeichnet eine doppelte Aufgabe: 1. Die Weiterentwicklung der ärmlichen Bücherbestände der Provinzialbibliotheken in erster Reihe mit wissenschaftlichen, Fachmaterial. 2. Die übrigens unmögliche Ergänzung des Hungarica-Materials der Nationalbibliothek Széchényi und der Universitätsbibliothek in Debrecen.

Grundsätzliche Anforderung war noch, dass die für die Bibliotheken wichtigsten, brauchbarsten Materialgruppen als Erstes bearbeitet und verteilt werden. Dieser Aufgabe sind die an der Aufschliessung des Bibliotheksmaterials beteiligten Abteilungen in engem Zusammenwirken mit der Nationalbibliothek Széchényi erfolgreich nachgekommen. So wurden in diesem Zeitraum (1953—1960) 1 372 635 bibliothekarische Einheiten verteilt (ohne dem Buchmaterial, — von dem wir auch keine genaue Angaben besitzen —, das vor dem Jahr 1953 am Fundort ausgewählt und verteilt worden ist).

Die Kontrolle der Verwendung von den in nationales Eigentum gekommenen

Büchern, bei Fragen von prinzipieller Bedeutung ein Urteil zu fällen, das Gutachten des Kreises und der Reihenfolge der an der Verteilung beteiligten Bibliotheken kam einem Sonderausschuss des Nationalrates für Bibliothekswesen, dem sog. Bücherfondausschuss, zu.

Im Abschlussteil des Aufsatzes werden die in den sozialistischen Ländern vollzogenen ähnlichen Aenderungen verglichen. Ferner wird auf zwei Fragen die Antwort gesucht. Die erste Frage ist, ob die in Ungarn gewählte Verwendung des verstaatlichten Buchmaterials die richtige war und ferner ob wir nicht so eine Variante der Lösung dieser Aufgabe gewählt haben, die unsere Möglichkeiten und Kräfte überfordert hat in Anbetracht dessen, dass die Aufschliessung und Wiederverteilung des vollständigen Buchmaterials noch heute nicht beendet ist.

Die Antwort auf die erste Frage stellt als Tatsache fest, dass bei den damaligen Gegebenheiten von Ungarn (das Land war ausgeplündert und zerstört, das befreite Volk rechnete mit der Vergangenheit und mit der Macht der reaktionären Klassen ab, das erste Jahrzehnte des Aufbaues vom Volksdemokratischen Ungarn hatte seine Schwierigkeiten; die durch das alte Regime vernachlässigte Lage der damaligen öffentlichen Bibliotheken darf auch nicht ausser Acht gelassen werden) keine andere Wahl möglich war.

Dementsprechend kann auch die Antwort auf die zweite Frage als Positivum betrachtet werden.

Ungarn — zusammen mit den ebenfalls den Sozialismus bauenden Nachbarländern — konnte die eigentliche Aufgabe nur so lösen. Das Bibliothekswesen wurde auf die Ebene der Angelegenheiten der Gesellschaft gehoben, die Öffentlichkeit der Bibliotheken wurde allgemein, und die wissenschaftlichen Bibliotheken wurden auch für das Volk erreichbar. Wert und Verdienst der gewählten und vollzogenen Lösung war gerade darin, dass man den verlockenden weniger Zeit und Arbeit beanspruchenden Lösungen nicht gefolgt hat, sondern das Prinzip der vollständigen Aufschliessung des Buchmaterials aufrecht erhalten und damit die richtige Verwendung dessen gesichert hat. Die konsequente Ergänzung der Lücken in der Sammlung der Nationalbibliothek wurde gesichert. Gleichzeitig wurde auch die Kulturpolitik unserer Regierung beim Schaffen der Grundbestände für das Netz der allgemeinen öffentlichen Bibliotheken der Komitaten, der hervorgehobenen Kreisen und der Städte mit voller Kraft unterstützt

